

Ζαφρανάκης, Γεώργιος 2007. Στη σκηνή του κόσμου
Από το Βιβλίο στὴν Τεχνητή,
Ἄρνη: Ἔστια

Ὀλοκαύτωμα, ἑβραϊσμός
καὶ κράτος τοῦ Ἰσραήλ

ΑΙΣΘΑΝΟΜΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΓΚΗ νά εἰδοποιήσω προεισαγωγικά τόν ἀναγνώστη, ἀφενός, ὅτι ὅσα ἀκολουθοῦν δέν εἶναι προϊόν προσωπικῆς πρωτογενοῦς ιστορικῆς ἔρευνας σέ ἀρχεῖα ἢ μελέτης τοῦ Ἰσραηλινοῦ Τύπου καί ἄλλων τεκμηρίων, ἀλλά ὅτι τὰ ἀντλῶ ἀπό μελέτες ἄλλων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν κάνει αὐτήν τή δουλειά — ὅποτε ἂν τὰ στοιχεῖα τους εἶναι ἐσφαλμένα, τότε σφάλω καί ἐγώ—, ἀφετέρου δέ, καί κυρίως, ὅτι ἡ ἴδια ἡ προβληματική μου δέν εἶναι ιστορική ἀλλά περισσότερο ἠθική καί πολιτική.

Οἱ δύο προσεγγίσεις, ἡ ἠθική καί ἡ ιστορική, ὅσο ριζικά διάφορες καί ἂν εἶναι, μποροῦν ἐν προκειμένῳ νά συνάψουν μιά σχέση συμπληρωματικότητας. Ἡ πρώτη, ἡ ἠθική, πηγάζει ἀπό τό σάστισμα ἐνώπιον τοῦ ἀπλοῦ ἐρωτήματος «μά, πῶς εἶναι δυνατόν νά γίνει

αυτό; Μέχρι πού φτάνει αυτό πού ο άνθρωπος μπορεί να κάνει στον άνθρωπο;», ένα σάστισμα πού πρέπει να το κρατήσεις ζωντανό μέσα σου, όσο —δηλαδή διαρκώς— σκέφτεσαι το Όλοκαύτωμα. Η ήθικη προβληματική πηγάζει από αυτό το αφετηριακό ξάφνιασμα, γιά να προχωρήσει και να σκεφτεί το πρόβλημα του κακού, του άκραίου κακού, και τον κανονικό άνθρωπο πού το διαπράττει — του ριζικού κακού όπως λέμε σήμερα, χρησιμοποιώντας έναν όρο τής καντιανής ήθικης φιλοσοφίας, τον όποιο αν τον χρησιμοποιούμε αποκλειστικά γιά το Όλοκαύτωμα δεν παρανοούμε μόνο τον Κάντ αλλά, πιστεύω, και το ίδιο το νόημα του Όλοκαυτώματος. Η ήθικη αυτή προσέγγιση χρειάζεται, πιστεύω, να συνδιαλεχθεί με την ιστορική κατανόηση του Όλοκαυτώματος, γιατί τούτο το έγκλημα τό διέπραξαν συγκεκριμένοι άνθρωποι, αυτοί και όχι άλλοι, έναντίον επίσης συγκεκριμένων ανθρώπων, σε συγκεκριμένη εποχή, μέσα στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου και όχι οίουδήποτε καθεστώτος, όπαδοί μίας συγκεκριμένης ιδεολογίας κ.λπ., κ.λπ. Αν αυτό δεν γίνει, τότε ή ήθικη προβληματική κινδυνεύει να μείνει άφηρημένη και κυρίως να μήν μπορεί να γίνει πράξη, πράξη άτομική αλλά και, μέσω τής πολιτικής, συλλογική — προδίδοντας κατ' αυτό τον τρόπο τό βαθύτερο νόημα του ήθικου έγχειρήματος, τό όποιο δεν αποβλέπει στην κατανόηση του κακού αλλά στην άποτροπή του. Η ιστορική προσέγγιση, πάλι, διατρέχει άλλους πνευματικούς κινδύνους, να καταστήσει δηλαδή, άφενός, τό άκραίο έγκλημα κοινότοπο, να όδηγήσει σε μία, ως μου έπιτρα-

πει, banalisation του κακού, και, άφετέρου, να μās υποβάλει να τό θεωρήσουμε, μέσα από την εις βάθος κατανόησή του, αναπόφευκτο, κάτι πού δεν μπορούσε να μήν είχε γίνει, σχεδόν αναγκαίο. Μέ ποιόν τρόπο θα κρατήσουν οι ιστορικοί ζωντανό μέσα τους αυτό τό ήθικό ξάφνιασμα είναι δική τους δουλειά, ένας καλός πάντως τρόπος είναι, κάθε φορά πού τελειώνουν τή μελέτη ενός ιστορικού βιβλίου γιά τον ναζισμό και την πολιτική του έναντι των Έβραίων, να πιάνουν εύθύς μετά να διαβάζουν μία μαρτυρία κάποιου από εκείνους πού επέζησαν από τά στρατόπεδα του θανάτου.

Πρίν εξετάσω τή σχέση του Όλοκαυτώματος με τή σύγχρονη έβραϊκή συνείδηση και τό κράτος του Ισραήλ, θεωρώ άπαραίτητο να διατυπώσω τήν άποψή μου σχετικά με όσα έχουν συζητηθεί και εξακολουθούν να συζητιούνται όσον άφορά την ιστορική μοναδικότητα ή μή του γεγονότος αυτού. Έξηγουμαι: ή διατύπωση, με κάθε δυνατή συντομία, τής προσωπικής μου άποψης είναι άπαραίτητη μόνο και μόνο γιάτί υπό τό πρίσμα της θα θεωρήσω την έν λόγω σχέση του έβραϊσμού, και κυρίως του κράτους του Ισραήλ, με τό Όλοκαύτωμα. Η συζήτηση αυτή είναι κεντρική «στή δεύτερη ζωή» του Όλοκαυτώματος —στή ζωή δηλονότι τής αφήγησής του, τής ιστοριογραφίας και τής έρμηνείας του—, οι πολιτικές προϋποθέσεις και συνεπαγωγές τής μίας ή τής άλλης άποψης είναι κρίσιμες, και δεν μπορούμε να την προσπεράσουμε με την εύκολη άπάντηση πώς όλα τά γεγονότα, όσο και αν κατηγοριοποιούνται, είναι πάντοτε μοναδικά.

Συντασσόμαστε μέ εκείνους πού πιστεύουν ὅτι τό 'Ολοκαύτωμα κατέχει μοναδική θέση στήν ἱστορία τοῦ πολιτικοῦ κακοῦ, τῆς φρίκης, τῆς ἀνθρώπινης κτηνωδίας, ἐξαιτίας κυρίως τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο συντελέστηκε. Ὑπάρχει δηλαδή, θά μοῦ ἀντιτείνει κανείς, διαβάθμιση στή φρίκη, στό κακό; Ναι, ὑπάρχει, καί ἀπό ἱστορική καί ἀπό πολιτική ἀλλά καί ἀπό ἠθική ἀποψη. ('Ὅλοι οἱ φόνοι, γιά νά σταθοῦμε στό κατεξοχήν κακό, στό ἐξ ὀρισμοῦ ἀσυγχώρητο, εἶναι τό ἴδιο; Δέν ἔχει σημασία ποιός σκοτώνει ποιόν, κάτω ἀπό ποιές συνθήκες, γιά ποιό λόγο, μέ ποιόν τρόπο; Ἐπειδή δέν ἔχουμε περιθώρια νά συζητήσουμε ἐδῶ αὐτό τό θέμα, διατυπώνουμε παρενθετικά αὐτά τά ἐρωτήματα, γιά νά τά σκεφτοῦν ὅσοι ἔχουν ἀντίθετη ἀποψη.) Αὐτή ἡ μοναδικότητα ὡστόσο διόλου δέν σημαίνει ὅτι τό 'Ολοκαύτωμα εἶναι τό μαρτύριο ἑνός μοναδικοῦ λαοῦ, ἑνός ἐκλεκτοῦ λαοῦ, ἐκλεγμένου γιά τό μαρτύριο, περιούσιου τοῦ πάθους, οὔτε πάλι συνεπάγεται τήν ἐθνική ἰδιοποίηση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἐκ μέρους τῶν Ἑβραίων, τόν ἐγκλεισμό του μέσα στήν ἐβραϊκή ἰδιαιτερότητα.

Τό 'Ολοκαύτωμα εἶναι μοναδικό χωρίς διόλου νά αἴρεται ἢ νά μειώνεται ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου ἡ καθολικότητά του. Τό 'Ολοκαύτωμα, ἡ συστηματική δηλαδή ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων ἀπό τοὺς Γερμανούς ναζί, ἐπειδή διέπραξαν τό ἀνήκουστο ἔγκλημα νά γεννηθοῦν, ἀνήκει στήν περιπέτεια τῆς ἱστορίας, στήν κοινή ἀνθρώπινη μοίρα. Ἐπί τῆ εὐκαιρία, ἄς προσθέσουμε ὅτι δέν ἔχουν ἄδικο ὅσοι Ἑβραῖοι (ἀλλά καί μή Ἑβραῖοι) θεωροῦν τόν ἐπικρατήσαντα τελικῶς ὄρο 'Ολοκαύτωμα ἀπό ἀκα-

τάλληλο ἕως προσβλητικό λόγω τῶν θυσιαστικῶν συνδηλώσεών του, ὁ ὅρος ὅμως Shoah (καταστροφή) ἀποτελεῖ χειρότερη λύση, γιατί ἀποσπᾶ ἀκόμη καί γλωσσικά τό γεγονός ἀπό τήν καθολική ἀνθρώπινη περιουσία καί τό προσγράφει στόν ἐβραϊσμό. Ὁ ὅρος γενοκτονία εἶναι ὁ πλέον ἐνδεδειγμένος —καί εἶναι κρίμα πού δέν ἐπικράτησε— ἐπειδή, ἀφενός, ὀρίζει μέ ἀκρίβεια τό γεγονός καί, ἀφετέρου, τό ἐγγράφει στή μακρά σειρά τῶν λοιπῶν γενοκτονιῶν, ὡς ἀκραία ἐκδοχή τους, τοῦ ἐξασφαλίζει μέ ἄλλα λόγια τήν καθολικότητα χωρίς διόλου νά πλήττει τή μοναδικότητά του. Κοντολογίς, ἂν τό 'Ολοκαύτωμα ἀνήκει στά ἐγκλήματα κατά τῆς ἀνθρωπότητας —αὐτό δέν ὑποστηρίζουν καί οἱ ἴδιοι οἱ Ἑβραῖοι;— τότε κάθε ἐθνική ἰδιοποίησή του μειώνει τή σημασία του.

Ἰπ' αὐτό τό πρίσμα λοιπόν, ὅτι δηλαδή τό 'Ολοκαύτωμα εἶναι μοναδικό γεγονός καθολικῆς σημασίας, θά προχωρήσουμε παρακάτω γιά νά συζητήσουμε τή στάση πού τήρησαν ἀπέναντί του ὁ ἐβραϊσμός καί τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ.

Κατά τόν 20ό αἰώνα οἱ Ἑβραῖοι ἔζησαν τά σημαντικότερα γεγονότα τῆς ἱστορίας τους μετὰ τήν καταστροφή τῆς Ἱερουσαλήμ τό 70 μ.Χ.: τό 'Ολοκαύτωμα καί τήν ἴδρυση τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ. Τά γεγονότα συνδέονται ἀσφαλῶς μεταξύ τους: τό 'Ολοκαύτωμα ὄχι ἀπλῶς ἐπέσπευσε τή διαδικασία ἴδρυσης τοῦ ἐβραϊκοῦ κράτους πού εἶχε ξεκινήσει πρὶν ἀπό αὐτό, ἀλλά κυρίως τήν κατέστησε ἀνεπίστρεπτη. Ἡ σχέση

μεταξύ τῶν δύο γεγονότων εἶναι ὁμολογημένη μέ τόν πιό ἐπίσημο τρόπο στή Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ ἀπό τήν προσωρινή Βουλή (14.5.1948). Ἄν ὅμως μετακινηθοῦμε ἀπό τήν περιοχή τοῦ ὀφθαλμοφανοῦς καί θελήσουμε νά μελετήσουμε αὐτήν τή σχέση στήν ἱστορική της διαδρομή, θά διαπιστώσουμε ὅτι παρουσιάζει ποικιλία καί διακύμανση. Μολονότι ἡ ἱστορία τῆς ἐν λόγω σχέσης ἀρχίζει ἤδη κατά τή διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καί ἐνόσω συντελεῖται ἡ γενοκτονία, θά κάνουμε λόγο παρακάτω μόνο γιά τή μεταπολεμική ἐποχή, ἡ ὁποία τέμνεται κατά βάσιν σέ δύο περιόδους, μέ χρονικό σημεῖο τομῆς, σύμφωνα μέ ὅλους τούς μελετητές, τή δίκη τοῦ Ἄιχμαν (1961).

Μετά τό τέλος τοῦ Πολέμου καί γιά κάμποσα χρόνια, ἀσφαλῶς μέχρι τά πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '50, δέν γίνεται γενικά πολὺς λόγος γιά τήν ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων. Τό φρικτό ἔγκλημα ἀποσιωπᾶται. Προβάλλονται ἄλλες ὀψεις τῆς περιόδου τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ Ἑβραῖοι ἐπιζῶντες κάνουν δημόσια λόγο γιά αὐτό, εἴτε ἐπειδή πιστεύουν πῶς δέν ὑπάρχουν ἄνθρωποι διατεθειμένοι νά τούς ἀκούσουν εἴτε γιατί καί οἱ ἴδιοι, καθῶς προσπαθοῦν νά ξαναενώσουν μετά τά στρατόπεδα τό κομμένο νῆμα τῆς ζωῆς τους, δέν ἀντέχουν νά μιλήσουν γιά τοῦτο τό γεγονός, γιά ὅσα εἶδαν τά μάτια τους στά στρατόπεδα θανάτου, ἀφοῦ ὁ λόγος αὐτός στέκεται ἐμπόδιο στήν κανονική, ἂν εἶναι ποτέ δυνατή, ἐπανένταξή τους στή ζωή καί στήν κοινωνία. Στό

κράτος τοῦ Ἰσραήλ τά πράγματα βαίνουν παράλληλα: ἐνῶ ἀπό τό 1945 οἱ σιωνιστές ἀξιοποιοῦν διπλωματικά τό Ὀλοκαύτωμα, γιατί καταλαβαίνουν ὅτι τώρα εἶναι ἡ μεγάλη εὐκαιρία γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ στόχου τους, ἀπό τή στιγμή πού ἰδρύεται τελικά τό κράτος (1948), οἱ ἴδιοι ἐκεῖνοι ἄνθρωποι ἀντιλαμβάνονται πῶς αὐτό ἔχει περισσότερο ἀνάγκη ἀπό ἥρωες παρά ἀπό θύματα. Τό νεοσύστατο κράτος, πού εἶναι ἔκφραση τῆς βούλησης τῶν Ἑβραίων νά προστατέψουν τόν ἑαυτό τους μέ τή δική τους δύναμη, εἶναι εὐλογο νά προβάλλει κατά τή γένεσή του περισσότερο τούς ἀγωνιστές τοῦ γκέτο τῆς Βαρσοβίας καί κυρίως τούς ἥρωες τοῦ ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας (1948).

Ὅσο γιά τόν ἀμερικανικό ἐβραϊσμό, ὁ ὁποῖος θά παίξει ἀποφασιστικό ρόλο ἀργότερα στήν ἐργαλειοποίηση τοῦ Ὀλοκαυτώματος, τά χρόνια πού ἀκολουθοῦν τόν Πόλεμο σιωπᾶ καί αὐτός, καί γιά ἕναν πρόσθετο λόγο: μιλῶ γιά τό Ὀλοκαύτωμα σημαίνει ἀναγκαστικά μιλῶ ἐναντίον τῆς Γερμανίας, βρισκόμαστε ὅμως στήν περίοδο τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου καί ἡ Γερμανία εἶναι σύμμαχος πλέον τῆς Ἀμερικῆς, τό κακό δέν εἶναι πλέον ὁ ναζισμός ἀλλά ὁ κομμουνισμός.

Μετά τή δίκη ὅμως τοῦ Ἄιχμαν στήν Ἱερουσαλήμ, καί κυρίως χάρις στή δίκη αὐτή, ἡ γενοκτονία θά καταστεῖ κεντρική συνιστώσα τῆς ἰδεολογίας τοῦ Ἰσραήλ καί τῆς ἐβραϊκῆς συνείδησης ἐν γένει. Οἱ πληροφορίες λένε ὅτι κατά τή διάρκεια τῆς δίκης οἱ Ἰσραηλινοί δέν ἔδειξαν γιά αὐτήν τό ἐνδιαφέρον πού θά φανταζόταν κανείς, γνωρίζοντας τή σημασία πού ἀπέκτησε ἐκ τῶν ὑστέρων ἡ αἴθουσα ἦταν κατά τά δύο

τρίτα ἄδεια καί ἡ ἀποστολή τοῦ Γκαγκάριν στό Διάστημα (12.4.1961) φαινόταν νά ἐνδιαφέρει περισσότερο τοῦ Ἰσραηλινούς πολίτες.¹ Μετά τή δίκη, ἡ γενοκτονία θά ἐνταχθεῖ στά σχολικά καί γενικότερα παιδαγωγικά προγράμματα τοῦ Ἰσραήλ, θά ἀποτελέσει βασικό μέσον τῆς ἐθνικῆς διαπαιδαγώγησης ἀνακαλύπτεται, μέ ἄλλα λόγια, ἡ παιδευτική ἀξία τοῦ Ὀλοκαυτώματος. Ἐπίσης, χάρις στή δίκη αὐτή, ὁ μάρτυρας ἀποκτᾶ πλέον κοινωνικό κύρος, ἡ κοινωνία τόν ἀναγνωρίζει ὡς φορέα τῆς Ἱστορίας, ὅπως ἔχει ἐξηγήσει ἡ Ἄννέτ Βιβιορκά.² Λέω χάρις στή δίκη γιατί ὅλη αὐτή ἡ ἀλλαγὴ πηγάζει ἀπό μιὰ συνειδητὴ ἐπιλογή τοῦ Γκιντεόν Χάουσερ. Ὁ Χάουσερ, ὁ δημόσιος κατηγορος, ἡ ψυχὴ αὐτῆς τῆς δίκης, ὁ ἐνορχηστρωτῆς, ἐπέλεξε συνειδητὰ νά δώσει μεγάλη θέση κατὰ τὴν ἀκροαματικὴ διαδικασία στίς προφορικές μαρτυρικές καταθέσεις, ὄχι γιά λόγους αὐξημένης ἀποδεικτικῆς ἰσχύος ἀλλὰ γιά λόγους συναισθηματικῆς ἀπήχησης καί ἐπιρροῆς — ὄχι βεβαίως πρὸς τοὺς δικαστές ἀλλὰ πρὸς τὸ ἐθνικὸ ἀκροατήριό πού παρακολουθεῖ τὴ δίκη ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο— καί παιδαγωγικῆς δραστηριότητας, ὅπως ἔχει ρητὰ ἐξηγήσει ὁ ἴδιος στά ἀπομνημονεύματά του γιά τὴ δίκη αὐτή.³

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ γενοκτονία ἔχει γίνει πλέον κεντρικό στοιχεῖο τῆς συλλογικῆς συνείδησης καί τῆς ἐθνι-

¹ Annette Wieviorka, στό συλλογικὸ ἔργο *Israël. De Moïse aux accords d'Oslo*, Points/Histoire, Παρίσι 1998, σ. 466.

² Annette Wieviorka, *L'Ère du témoin*, Plon, Παρίσι 1998, σ. 117-118.

³ Gideon Hausner, *Justice à Jérusalem. Eichmann devant ses juges*, Flammarion, Παρίσι 1976, σ. 382-391.

κῆς ἰδεολογίας τοῦ Ἰσραήλ θά φανεῖ σέ λίγα χρόνια κατὰ τὸν πόλεμο τῶν Ἑξι Ἡμερῶν (5-10.6.1967): ὁ Νάσερ ταυτίζεται μέ τὸν Χίτλερ, σκοπός του δέν εἶναι ἀπλῶς ἡ στρατιωτικὴ νίκη ἀλλὰ ἡ ἐξολόθρευση συλλήβδην τῶν Ἑβραίων, ὅπως δηλαδή ἀκριβῶς καί τοῦ Χίτλερ, ἐνῶ ὁ Ἰσραηλινός στρατός δέν ὑπερασπίζεται μόνο τὸ κράτος τοῦ Ἰσραήλ ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ ἐπὶ γῆς τῶν Ἑβραίων. Ἐνας βουλευτῆς τῆς ἐποχῆς ἀπέδωσε μέ ἐξαιρετικὴ συμπύκνωση τὸν ψυχισμό τῶν Ἰσραηλινῶν κατὰ τὸν πόλεμο:

Δέν ἤμαστε τόσο λίγοι ὅσο λένε. Στό πλάνο μας πολεμοῦσαν τὰ ἕξι ἑκατομμύρια, πού ψιθύριζαν στά αὐτιά μας τὴν ἐνδεκάτη ἐντολή: Οὐ φονευθῆς, τὴν ἐντολή πού παραλείφθηκε στό ὄρος Σινᾶ ἀλλὰ πού μᾶς δόθηκε στήν πρόσφατη μάχη τοῦ Σινᾶ.⁴

Ὅλες πλέον οἱ συσχετίσεις γίνονται μέ τὴν γενοκτονία.

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1973 ξεσπάει νέος πόλεμος ἐναντίον τοῦ Ἰσραήλ (ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καί τὴν Συρία), ὁ πόλεμος τοῦ Κιππούρ, ἕνας πόλεμος τὸν ὁποῖο τὸ Ἰσραήλ δέν περίμενε καί κατὰ τὸν ὁποῖο, παρότι ἔληξε καί αὐτός μέ νίκη τοῦ Ἰσραήλ, οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν σοβαρές ἀπώλειες: 2.500 νεκροί (ὅσοι δηλαδή καί οἱ νεκροί τοῦ πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας). Ὁ πόλεμος αὐτός θά σημαδέψει μέ καθοριστικὸ τρόπο τοὺς Ἑβραίους τοῦ Ἰσραήλ, γιατί καταρρίπτει τὸ μύθο τοῦ ἄτρωτου κράτους, τοῦ κράτους δηλαδή στό

⁴ Tom Segev, *Le septième million. Les Israéliens et le Génocide*, Lia-na Levi, Παρίσι 1993, σ. 457.

όποιο, λόγω τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος του, δέν τολμáει κανεῖς νά ἐπιτεθεῖ, κάτι πού θά ἐπιτείνουν οἱ τρομοκρατικές ἐπιθέσεις τῶν Παλαιστινίων οἱ ὁποῖες θά ἀκολουθήσουν. Ὁ πόλεμος τοῦ Κιππούρ θά ὀδηγήσει τό 1977 τό Λικούντ καί τόν Μεναχέμ Μπεγκίν στήν ἐξουσία, καί θά ὀδηγήσει ἐπίσης στήν ἰδέα ὅτι χρειάζεται ἕνας διαρκῆς προληπτικός πόλεμος ἐναντίον τῶν Παλαιστινίων καί τῶν συμμάχων τους. Ἀφοῦ κλείσει τό μέτωπο μέ τήν Αἴγυπτο (Μάρτιος 1979), τό 1980 θά ἀνακηρυχθεῖ ἡ ἀδιαίρετη Ἱερουσαλήμ πρωτεύουσα τοῦ Ἰσραήλ, τό 1981 θά γίνει ἡ προσάρτηση τοῦ Γκολάν, τό 1982 ἡ εἰσβολή στόν Λίβανο — ὁ Σαρόν ἔχει πάρει τή θέση τοῦ Νταγιάν.

Μέσα σέ αὐτό τό κλίμα ἡ πολιτική ἐργαλειοποίηση τοῦ Ὀλοκαυτώματος γίνεται ὄλο καί ἐντονότερη. Θά παραθέσω ὀρισμένα τεκμήρια τά ὁποῖα ἀντλῶ ἀπό τό βιβλίο τοῦ Σεγκέβ (σ. 464), τό ὁποῖο ὑποσημειώσαμε παραπάνω. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1981 ὁ Μπεγκίν θά δικαιολογήσει τήν καταστροφή μιᾶς ἰρακινῆς πυρηνικῆς ἐγκατάστασης μέ τά ἐξῆς λόγια: «Πρέπει νά προστάξουμε τό ἔθνος μας, τοῦ ὁποῖου ἐνάμισι ἑκατομμύριο παιδιά δολοφονήθηκαν στούς θαλάμους ἀερίων». Συγκρίνει βέβαια καί αὐτός τόν Ἀραφάτ μέ τόν Χίτλερ, τόν ἀποκαλεῖ «δίποδο ζῶο», φράση τήν ὁποῖα εἶχε χρησιμοποιήσει καί γιά τόν Χίτλερ, συγκρίνει ἐπίσης τή Διακήρυξη τῆς Ὀργάνωσης γιά τήν Ἀπελευθέρωση τῆς Παλαιστίνης (ΟΑΠ) μέ τό *Mein Kampf*. Δικαιολογεῖ τήν εἰσβολή στόν Λίβανο (1982) λέγοντας: «Δέν ὑπάρχει ἄλλος δρόμος ἀπό τή μάχη. Πιστέψτε

με, ὁ ἄλλος δρόμος εἶναι ἡ Τρεμπλίνκα, καί ἔχουμε ἀποφασίσει ὅτι δέν θά ὑπάρξει πλέον Τρεμπλίνκα». Σέ γράμμα του στόν Ρήγκαν γράφει ὅτι τή στιγμή τῆς καταστροφῆς τοῦ στρατηγείου τοῦ Ἀραφάτ στή Βηρυτό ἔνιωθε πώς εἶχε στείλει τόν ἰσραηλινό στρατό νά γκρεμίσει τό μποῦνκερ τοῦ Χίτλερ. Νομίζω πώς αὐτά ἀρκοῦν. Πρός ἀποφυγήν ὅμως παρερμηνειῶν εἶμαι ὑποχρεωμένος νά προσθέσω δύο παρατηρήσεις:

α) Ὁ ἐβραϊκός ἐθνικισμός ἔκανε ἐν προκειμένῳ ὅ,τι κάνει κάθε ἐθνικισμός: ἀξιοποίησε τίς ἱστορικές πληγές, τά ἐθνικά τραύματα, γιά τήν ὑπηρετήση πολιτικῶν στόχων, τῶν δικῶν του προφανῶς στόχων.⁵

β) Σέ αὐτή τήν πολιτική ἐργαλειοποίηση τοῦ Ὀλοκαυτώματος, σέ αὐτή τήν ἐνσωμάτωσή του στόν ἐβραϊκό ἐθνικό μύθο καί στήν ἐθνικιστική ἰδεολογία, ὑπάρχουν σήμερα πολλοί Ἑβραῖοι, μέσα καί ἔξω ἀπό τό Ἰσραήλ, πού ἀντιδροῦν σθεναρά.

Ἡ Μυριάμ Ρεβώ ντ' Ἀλλόν (Myriam Revault d'Allonnes) ἔγραψε στόν *Monde* (24.11.2001) ἕνα λαμπρό κείμενο γιά τά γεγονότα τῆς 11ης Σεπτεμβρίου μέ τόν ἐξαίρετο τίτλο: «Μετά τήν 11η Σεπτεμβρίου. Πρέπει νά φοβόμαστε τήν καθολικότητα;».⁶ Ἐπειδή ἐξήγησα στήν ἀρχή ὅτι δέν θά μιλήσω ὡς ἱστορικός, γιατί ἀπλούστατα δέν εἶμαι, δικαιοῦμαι,

⁵ Βλ. τή συζήτηση μέ τήν Idith Zertal, στό *Israël*, ὁ.π., σ. 484.

⁶ Τό συμπεριέλαβε στό βιβλίο τῆς *Fragile humanité*, Aubier/Alto, Παρίσι 2002, σ. 219-225.

νομίζω, μιά πολιτική κατακλείδα. Όσοι στό Ίσραήλ δέν ανήκουν στό πολιτικό καί ιδεολογικό ρεῦμα πού φοβᾶται τήν καθολικότητα τοῦ Ὀλοκαυτώματος ἐγ-
 γυῶνται ὄχι μόνο τή δημοκρατία ἀλλά καί, πολύ πιά
 ἀποτελεσματικά σέ βάθος χρόνου, τήν ἴδια τήν ἀσφάλεια
 τοῦ κράτους τοῦ Ίσραήλ.

[Σεπτέμβριος 2002]

Τό "Αουσβιτς καί οἱ νέες βαρβαρότητες

Η ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ «Ὀλοκαύτωμα, ἐβραϊ-
 σμός καί κράτος τοῦ Ίσραήλ» στή *Νέα Ἐστία*
 προκάλεσε, μετά ἀπό λίγους μῆνες, τήν ἐπιστολιμαία
 ἀντίδραση τοῦ Δημήτρη Νόλλα, στήν ὁποία, μέ τή
 σειρά μου, ἀπάντησα στό ἴδιο τεῦχος. Δημοσιεύουμε
 παρακάτω τίς δύο ἐπιστολές, θεωρώντας ὅτι παρου-
 σιάζουν ἐνδιαφέρον γιά τή σχετική συζήτηση.

Ἐπιστολή Δημήτρη Νόλλα

Κύριε διευθυντά,

Διάβασα μέ ἐνδιαφέρον στό τεῦχος τῆς *Νέας Ἐστίας*
 τοῦ Σεπτεμβρίου 2002 τό ἄρθρο σας σχετικά μέ τό
 Ὀλοκαύτωμα τῶν ἐβραϊκῶν πληθυσμῶν τῆς Εὐρώ-
 πης πρὶν ἀπό ἐξήντα χρόνια. Δέν εἶδα ὅμως νά ἐπιση-
 μαίνετε στόν προβληματισμό σας τή χρήση αὐτῆς τῆς

τραγωδίας. Χρήση πού γίνεται από τό ισραηλινό κράτος, προκειμένου νά ἐνσταλάζεται ἡ ἐνοχή στό σύνολο τῆς Δύσης, ὥστε ἡ κοινή γνώμη νά παραμένει ἀπαθής, στήν καλύτερη περίπτωση ἐλαφρά ἀνήσυχη, γιά τίς κάθε εἴδους φρικαλεότητες πού διαπράττει ἡ ισραηλινή στρατιωτική μηχανή στά παλαιστινιακά ἐδάφη.

Ἡ γνώμη μου εἶναι πώς μπροστά στίς βόμβες φωσφόρου πού καῖνε μικρούς καί μεγάλους τό "Αουσβιτς ὠχριά, ὅπως εἶναι καταδικασμένη νά ὠχριά κάθε παλαιά φρικαλεότητα μπροστά σέ κάθε καινούργια. "Όταν ἡ κρατική τρομοκρατία τοῦ Ἰσραήλ ἐφορμᾷ στούς καταυλισμούς τῶν Παλαιστινίων, ὅπου ἐκεῖνη ἡ ἴδια τρομοκρατία τούς ἔχει ὑποχρεώσει νά ἐγκατασταθοῦν κάθε φορά πού συντελεῖται ἕνας νέος ἐποικισμός τῶν ἐδαφῶν τους, τό "Αουσβιτς χλωμιάζει. "Όπως χλωμιάζει ὁ ἐξανδραποδισμός καί ἡ ὀλοκληρωτική πλέον ἐξαφάνιση τῶν Ἰνδιάνων μπροστά σέ ὅλα αὐτά πού ἐπιφυλάσσει ὁ ἀμερικανικός ἀγών κατά τῆς τρομοκρατίας στούς Ἀφγανούς, μέσα στά κλουδιά τοῦ Γκου-ντανάμο.

Κι αὐτό γιατί τό ἀπόλυτο κακό εἶναι συνεχῶς μπροστά μας. Δέν ἔχει ἀκόμη διαπράξει τό τελικό του χτύπημα, καί οὔτε θά μποροῦσε ἄλλωστε, καθῶς θά ἦταν ἡ ἀπόδειξη πώς ὁ ἄνθρωπος ἔχει παραιτηθεῖ ἀπό τό νά τό μάχεται, ἀλλά καί γιά ἕναν ἐπιπλέον λόγο: ἐάν τό ἀπόλυτο κακό («τό χειρότερο ἔγκλημα πού διεπράχθη ποτέ κατά τῆς ἀνθρωπότητας») ἦταν χθεσινό καί τελειωμένο, τότε οἱ ἄνθρωποι θά βρίσκονταν σήμερα μπροστά στήν πόρτα τοῦ Παραδείσου.

"Όταν μιλούσαμε, μιᾶμε καί θά ἐπιμένουμε νά μιᾶμε γιά τήν κτηνώδη, πρησιμένη ἀπό μπίρα, ὀλοκληρωτική καί ἄθλια ναζιστική Γερμανία, μόνον ἕνας βλάξ θά πίστευε πώς μέσα σ' αὐτό τόν καταιγισμό ὑβριστικῆς ἀπαξίωσης συμπεριλαμβάνονται ὁ Χαϊλντερλιν, ὁ Θωμᾶς Μύντσερ, ὁ Ἐρνέστος Τόλλερ, ἡ Ζίγκριντ Γκράιζερ καί ὁ Γκέοργκ Μπύχνερ, μαζί μέ τά νεογνά γερμανικῆς καταγωγῆς, ἢ πώς ἡ ἀπέχθειά μας ὑποδηλώνει μιά σκοτεινή ἐπιθυμία γιά τόν ἀφανισμό τοῦ γερμανικοῦ κράτους πού δημιούργησαν τά φύλα τῶν Φράγκων καί Σαξόνων, ὅταν κατέβηκαν δέν θυμᾶμαι ἀπό ποῦ. Μόνον ἕνας βλάξ θά καταλάβαινε κάτι τέτοιο, ἢ ἕνας εὐφύεστατος ἀλλά μεθυσμένος ἀπό τή χωρίς ὅρια ἐξουσία του, ὅπως ὑπήρξε στο παρελθόν ὁ Γκαϊμπελς καί σήμερα διάφοροι ἀκόλουθοι Τύπου πανίσχυρων κυβερνήσεων ἢ διεθνῶν ὀργανισμῶν, ὅπως ἐκεῖνος ὁ ξεχασμένος μπιρμπιλομάτης κ. Σή, ὅταν διαλαλοῦσε τή λατρεία του πρὸς τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, τή στιγμή πού ἡ παγκόσμια συμμαχία κατά τῆς Σερβίας ξεπάτωνε τή χώρα καί δολοφονοῦσε πλήθη ἀθῶων.

Καί ἂν ὑποθέσουμε πώς ἡ γερμανική κυβέρνησις εἶχε τή μύγα καί μυγιαζόταν, καί ἐρμήνευε, διαμαρτυρόμενη, τίς βρισιές μας γιά τή μαζική καταστροφή καταυλισμῶν, τό σταμπάρισμα στό μπράτσο τῶν ἐχθρῶν τῆς καί τόν ἐποικισμό ἐδαφῶν πού δέν τῆς ἀνήκουν, ὅπως τῆς Σιλεσίας καί τῆς Σουδητίας ἄς ποῦμε, καί τίς ἐρμήνευε, ναί, ἐπαναλαμβάνω, τίς ἐρμήνευε σάν ἀναφορά στό σύνολο τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ καί ἄρνηση τοῦ δικαιώματός του νά ὑπάρχει, ἐμεῖς (πού θά εἶχα-

με ἐν τῷ μεταξύ χαρακτηριστεῖ ἀντιγερμανιστές, μέ περισσευάμενη γκαιμπελική εὐκολία) τί θά ἔπρεπε νά κάνουμε, νά βγάλουμε τό σκασμό; Ἀπορία.

Γι' αὐτόν τό λόγο εἴμαστε ὑποχρεωμένοι τό δικαίωμα στή μνήμη νά τό μοιραζόμαστε μαζί μέ τά θύματα κάθε Ὀλοκαυτώματος, καθώς ἔχουμε ἀρχίσει νά ἀκοῦμε τόν τριγμό ἀοράτων ἀλυσίδων καί σιδερένιων πελμάτων. Τόν ἦχο τῆς πολεμικῆς μηχανῆς κατά τῆς τρομοκρατίας πού πλησιάζει καί ὑπενθυμίζει πώς ὅλοι θά πρέπει νά ζήσουμε στό ρυθμό της. Ἡ θά χορέψουμε ἢ θά πεθάνουμε. Καί τότε κάθε προηγούμενο κακό θά μοιάζει σκέτο ὀρεκτικό σέ αὐτό τό ἀτελείωτο τραπέζωμα πού ἀνανεώνει κάθε τόσο τό κύριο πιάτο του, καί τό ὅποιο ἐπιθυμεῖ νά εἶναι πάντα πιό δυνατό, πιό καυτερό, πιό ὑψηλό ἀπό τό προηγούμενο. Γιατί ποιός ἄνθρωπος πού βλέπει ἐφιάλτες καί καταφέρνει ἀκόμη νά σκέφτεται, δέν ἀνατριχιάζει στήν ἀπλή σκέψη: μά ἂν κάνουν ὅλα αὐτά γιά νά ἀφανίσουν λαούς ὀλόκληρους πού ἀντιστέκονται, πού δέν θέλουν, κι οὔτε ἀντέχουν, νά ζήσουν μέ τόν τρόπο τῶν ἀπελευθερωτῶν τους, τί θά κάνουν μέ ἐκείνους τούς λίγους πού δέν πράττουν τίποτα, ἀλλά σκέφτονται, ἀπλῶς σκέφτονται, πώς δέν τούς ἀρέσει; Μέ ἐκείνους πού εἶναι «ἄλλου παπᾶ εὐαγγέλιο» τί θά γίνει; Μέ ἐκείνους πού δέν θέλουν νά τυφλώνουν ὅποιον προσπάθησε νά τούς βγάλει τό μάτι, μ' ἐκείνους τί θά γίνει; Μέ ὅλους αὐτούς πού συχνά ἀγνόησαν τό συμφέρον τους, καί οὔτε ἤθελαν νά τό ξέρουν. Ἀγνοώντας το ὅμως, μπορέσαν μέχρι σήμερα (καί ποιός ξέρει γιά πόσο

ἀκόμη;) ἐλεύθερα νά ὀνοματίζουνε τά σύκα σύκα, καί τήν κτηνωδία κτηνωδία.

Μέ ἐκτίμηση
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΟΛΛΑΣ

Ἀπάντηση Σταύρου Ζουμπουλάκη

Ἀγαπητέ κύριε Νόλλα,

Τό πρῶτο πού θά ἤθελα νά ἐκφράσω, ἀπαντώντας στήν ἐπιστολή σας, γιά τήν ὁποία σᾶς εὐχαριστῶ θερμά, εἶναι ἡ ἀπορία μου γιά τήν ἀρχική παρατήρησή σας: «Δέν εἶδα ὅμως νά ἐπισημαίνετε στόν προβληματισμό σας τή χρήση αὐτῆς τῆς τραγωδίας». Μά αὐτό πού λέτε ὅτι λείπει ἦταν ἀκριβῶς τό θέμα ὅλου τοῦ ἄρθρου: ἡ χρήση τοῦ Ὀλοκαυτώματος ἀπό τόν ἐβραϊσμό καί, εἰδικότερα, ἀπό τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ, ἡ πολιτική ἐργαλειοποίησή του — γιά νά χρησιμοποιήσω ξανά ἕναν ἀπό ἐκείνους τούς ὅρους πού, καί ὅταν ἀκόμη δέν μᾶς ἀρέσουν, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι καμιά φορά νά χρησιμοποιοῦμε γιά τίς ἀνάγκες τῆς συνεννόησης—, ἡ «ένσωμάτωσή του στόν ἐβραϊκό ἐθνικό μύθο καί στήν ἐθνικιστική ἰδεολογία». Ἀφήνω στήν ἄκρη ὅμως τούτη τήν ἀπορία, γιατί τό ζήτημα δέν εἶναι νά ὑπερασπιστῶ τό κείμενό μου, ἀλλά νά μπορέσουμε νά συζητήσουμε.

Ἵπάρχουν δύο τουλάχιστον σημεῖα στήν ἐπιστολή σας, μέ τά ὁποῖα θά συμφωνήσω ἀσμένως: πρῶτον, ὅτι

τό κακό πού πρέπει περισσότερο νά μᾶς κινητοποιεῖ ψυχικά, ἠθικά καί πολιτικά εἶναι αὐτό πού συντελεῖται γύρω μας σήμερα ἢ πού μᾶς ἀπειλεῖ αὔριο, καί, δεύτερον, ὅτι ἡ καταδίκη τῆς πολιτικῆς ἐνός κράτους ἢ μιᾶς κυβέρνησης διόλου δέν σημαίνει καταδίκη συνολικά τοῦ ἀντίστοιχου λαοῦ καί τοῦ πολιτισμοῦ του. Ἄν προχωρήσω ὅμως μισό μόλις βῆμα πιο πέρα ἀπό τό σημεῖο τῆς συμφωνίας, ἀρχίζουν οἱ διαφορές μας. Θά σταθῶ στίς κυριότερες.

Ἡ προσήλωση τῆς προσοχῆς μας στό σημερινό πολιτικό κακό δέν συνεπάγεται οὔτε προϋποθέτει τήν ἐπιλησμονή τοῦ χτεσινοῦ ἢ τή μείωση τῆς φρίκης του. Ἐντελῶς ἀντίθετα, εἴμαστε σέ θέση νά χαρακτηρίζουμε, νά καταδικάζουμε καί νά πολεμᾶμε μιά σημερινή πράξη ὡς κακό, ἐπειδή χαρακτηρίσαμε, καταδικάσαμε καί πολεμήσαμε κάποιες ἄλλες πράξεις ὡς κακό κατά τό παρελθόν καί, ἐπιπλέον, ἐπειδή ὅλα αὐτά τά κρατᾶμε στή μνήμη μας, στίς σωστές τους διαστάσεις καί μέ τήν ἀκριβή τους ἔννοια.

Ἐγγραφα στό κείμενό μου ὅτι ὑπάρχει διαβάθμιση ἀκόμα καί στή φρίκη, στό κακό. Φαίνεται ὅτι τήν ἀποψη αὐτή τήν συμμερίζεστε καί ἐσεῖς, διαφορετικά δέν θά γράφατε πῶς «ἡ γνώμη μου εἶναι πῶς μπροστά στίς βόμβες φωσφόρου πού καῖνε μικρούς καί μεγάλους τό Ἄουσιβιτς ὠχρια». Δέν καταλαβαίνω, κύριε Νόλλα, εἰλικρινά δέν καταλαβαίνω, γιά ποιό λόγο, ὅταν καταδικάζω ἐγκλήματα τοῦ ἰσραηλινοῦ στρατοῦ ἐναντίον τῶν Παλαιστινίων εἶναι ἀπαραίτητο νά ὠχρια μέσα μου τό Ἄουσιβιτς. Δέν γίνεται δηλαδή νά μὴν ὠχρια καθόλου,

ἀλλά νά διατηρεῖ ἀπεναντίας ὅλη τήν ἀνήκουστη φρίκη του, καί συνάμα νά εἶναι ἀπερίφραστη ἢ καταδίκη τῶν ἐν λόγω ἐγκλημάτων;

Φτάνουμε λοιπόν ἔτσι στή βαθύτερη διαφορά μας καί πηγή ἴσως ὅλων τῶν ἐπιμέρους, στό προκείμενο θέμα, διαφωνιῶν μας: κατά τή δική μου γνώμη, τό Ἄουσιβιτς δέν εἶναι, κατά κανένα τρόπο, συγκρίσιμο μέ τά δεινά πού ἔχουν ὑποστειῖ καί ἐξακολουθοῦν νά ὑφίστανται οἱ Παλαιστίνιοι ἀπό τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ. Οἱ ναζί ὁδήγησαν στό Ἄουσιβιτς καί στά λοιπά στρατόπεδα τοῦ θανάτου καί ἐξόντωσαν φρικτά Ἑβραίους ἀπό ὅλα τά μήκη καί τά πλάτη τοῦ πλανήτη, ὅχι ἐπειδή τοὺς ἀντιστάθηκαν ἢ ἐπειδή διεκδίκησαν κάτι ἢ ἀμφισβήτησαν, ἔστω καί ἐλάχιστα, τήν ἐξουσία τους, ἀλλά μόνο καί μόνο —εἶμαι ὑποχρεωμένος δυστυχῶς νά ἐπαναλαμβάνω χιλιοειπωμένα πράγματα— ἐπειδή ἦταν Ἑβραῖοι, οἱ ἴδιοι ἢ οἱ γονεῖς τους ἢ οἱ παπποῦδες τους ἢ οἱ ἀπώτεροι καί ἀπώτατοι πρόγονοί τους. Σκεφτεῖτε λίγο ψύχραιμα: πιστεύετε ὅτι τό ἴδιο ἀκριβῶς κάνουν καί οἱ Ἰσραηλινοί σήμερα ἐναντίον τῶν Παλαιστινίων; Τοὺς συλλαμβάνουν ὅπου γῆς γιά νά τοὺς ἐξοντώσουν σέ στρατόπεδα θανάτου; Λησμονεῖτε ὅτι ἓνα ἑκατομμύριο Παλαιστίνιοι ζοῦν ὡς πολῖτες τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ, ἐργάζονται ἐκεῖ, ἐκδίδουν τίς ἐφημερίδες τους, ἐκλέγουν καί ἐκλέγονται; Τό γεγονός ὅτι τό Ἄουσιβιτς δέν μπορεῖ καί δέν πρέπει νά ἐξισώνεται μέ τά πάθη, ὅσο ὀδυνηρά καί ἄν εἶναι αὐτά, τοῦ παλαιστινιακοῦ λαοῦ, διόλου δέν μειώνει τήν ἠθική καί πολιτική εὐθύνη τῶν Ἑβραίων γιά αὐτά, τήν καθιστᾶ, ἀντιθέτως, πολύ μεγαλύτερη. (Δέν κάνω λόγο ἐδῶ γιά τίς εὐθύνες τοῦ

Ἄραφάτ ἢ γιά τά ἐγκλήματα τῆς παλαιστινιακῆς τρομοκρατίας, ἀφενός, γιατί τό θέμα μας εἶναι ἄλλο, ἀφετέρου δέ, καί κυρίως, γιατί οἱ εὐθύνες δέν συμφηφίζονται.)

Ἄν θέλουμε «ἐλεύθερα νά ὀνοματίζουμε τά σύκα σύκα», τότε τά γεγονότα, οἱ ἰδεολογίες, οἱ ἔννοιες, οἱ ὅροι πρέπει νά κρατοῦν τή σημασία τους, τό ἱστορικό βάρος, τήν ἔντασή τους καί τίς μεταξύ τους διαφορές, γιατί ἄλλιῶς σπέρνουμε τή σύγχυση. Ὅσο ἀντιπαθῆς αἴφνης καί ἄν μοῦ εἶναι ὁ ἀλήστου μνήμης κ. Σή, δέν θά τόν συνέκρινα ὡστόσο ποτέ μέ τόν Γκαϊμπελς. Ὅποιος τό κάνει αὐτό, μέ τήν ἀγαθή πρόθεση νά δείξει πόσο ἐλεεινός εἶναι ὁ Σή, ταυτόχρονα καί ἄθελά του μάς λέει ὅτι ὁ Γκαϊμπελς δέν ἦταν δά καί τόσο ἀπεχθής, ἦταν κάτι παρόμοιο, ἄς ποῦμε, μέ ἕναν κυνικό ἀξιωματοῦχο τῆς ἀγγλικῆς δημοκρατίας.

Ἐρχομαι τώρα στό δεύτερο σημεῖο τῆς συμφωνίας μας (: καταδικάζω τή ναζιστική Γερμανία δέν σημαίνει καταδικάζω καί τόν γερμανικό λαό ἢ πολιτισμό). Θέλετε, φαντάζομαι, νά πεῖτε πώς ὅμοια ἰσχύουν καί μέ τό Ἰσραήλ. Πόσο ὅμοια ὅμως; Πόσοι εἶναι ἐκεῖνοι πού καταδικάζουν τήν πολιτική τῆς κυβέρνησης Σαρόν (καί ὅποιας ἄλλης ἰσραηλινῆς κυβέρνησης) ἢ ὀρισμένες ἐπιλογές, συνολικότερα, τοῦ ἰσραηλινοῦ κράτους καί τῆς ἰσραηλινῆς κοινωνίας —ἀδίκες, ἀπάνθρωπες καί φονικές, σπεύδω νά πῶ—, χωρίς νά ἐνδίδουν στό πανάρχαιο καί παγκόσμιο μίσος κατά τῶν Ἑβραίων; Δέν εἶναι λίγοι, ἐλπίζω, ἀλλά δυστυχῶς δέν εἶναι οἱ περισσότεροι.

Μέ ἐκτίμηση

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

[Ἀπρίλιος 2003]

Τό πολιτικό πρόβλημα τῆς Ἱερουσαλήμ
Σέ ποιόν ἀνήκει τελικά αὐτή ἡ πόλη;

ΟΙ ΑΙΜΑΤΗΡΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ τῶν τελευταίων μηνῶν μεταξύ Ἰσραηλινῶν καί Παλαιστινίων, μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐκατέρωθεν νεκρῶν καί τραυματιῶν νά αὐξάνει καθημερινά καί μονίμως ἀνισοτικά (οἱ ἀσθενέστεροι, δηλαδή οἱ Παλαιστίνιοι, θρηνοῦν πάντοτε τούς περισσότερους), πυροδοτήθηκαν, ὡς γνωστόν, ἀπό τήν «ἐπίσκεψη», στίς 28 Σεπτεμβρίου 2000, τοῦ Ἀριέλ Σαρόν στήν Πλατεία τῶν Τεμενῶν. Γιά νά κατανοήσουμε πῶς εἶναι δυνατόν μιά βόλτα τοῦ Σαρόν στήν Ἱερουσαλήμ, ὅσο μισητός —δικαίως— καί ἄν εἶναι ὁ Ἰσραηλινός αὐτός πολιτικός στούς Παλαιστινίους, ὄχι μόνο νά προκαλεῖ τόσους νεκρούς, ἀλλά καί νά ἀπειλεῖ νά τινάζει στόν ἀέρα μιά ἐπίπονη εἰρηνευτική διαδικασία, ἡ ὁποία ἔχει συμπληρώσει ἤδη ἑπτὰ χρόνια (13 Σεπτεμβρίου τοῦ 1993 ὑπογράφηκαν οἱ συμφωνίες τοῦ Ὁσλο) καί

βρίσκεται τώρα στο πιο κρίσιμο σημείο της, πρέπει προηγουμένως να κατανοήσουμε τη σύνθετη σημασία και την ξεχωριστή βαρύτητα της πόλης αυτής τόσο για τους Ισραηλινούς όσο και για τους Παλαιστίνιους. Μόνο τότε θα καταλάβουμε, γενικότερα, πέραν των πρόσφατων γεγονότων, τους λόγους για τους οποίους η πόλη αυτή αποτελεί τό πεδίο μίας πολύχρονης, καθημερινής —κυριολεκτικά—, παντοίτροπης διεκδίκησης και βίαιης αναμέτρησης Ισραηλινών και Παλαιστίνιων, βίαιης ακόμη και όταν δεν παίρνει τη μορφή του πολέμου. Η αντιμετώπιση αυτή αποτυπώνεται και στα διπλωματικά κείμενα που αφορούν την αραβοϊσραηλινή σύγκρουση, τά όποια, από τό 1947 και έντεϋθεν, περιέχουν όλα τους ειδική αναφορά στην Ίερουσαλήμ.

Πρίν μιλήσουμε για τίς σημερινές όψεις του προβλήματος της Ίερουσαλήμ, αποτελεί καλή εισαγωγή να θυμίσουμε ότι τό χυμένο αίμα δεν είναι διόλου άγνωστο στην πόλη αυτή. Η τρισαγία πόλη της Ίερουσαλήμ —πρώτη ιερή πόλη για τους Έβραίους, πρώτη για τους χριστιανούς, τρίτη, μετά τή Μέκκα και τή Μεδίνα, για τους μουσουλμάνους— είναι μιά πόλη για την όποια, όχι παρά την ιερότητά της, αλλά, έντελώς αντίθετα, έξαιτίας της, οί άνθρωποι σκότωσαν και σκοτώθηκαν, για να τήν έχουν δική τους. Στα τρείς χιλιάδες χρόνια της ιστορίας της, μετά τήν καταστροφή του πρώτου Ναού (586 π.Χ.), ή Ίερουσαλήμ θά περάσει διαδοχικά υπό τήν κυριαρχία των Περσών, των Έλλήνων, των Ρωμαίων, των Βυζαντινών, των Αράβων, των Σταυροφόρων, των Μαμελού-

κων, των Όθωμανών και, τελευταία, των Άγγλων (1917-1948).

Πρίν κάνουμε μιά σύντομη έπισκόπηση της ιστορίας της Ίερουσαλήμ, από τό 1947 μέχρι σήμερα, άς σταθούμε προηγουμένως λίγο στην άνθρωπογεωγραφία της, μιά άμυδρή έστω ιδέα της όποιας μάς χρειάζεται προκειμένου να συνεννοηθούμε σωστά.

Η πόλη της Ίερουσαλήμ, ό δήμος της Ίερουσαλήμ, μέ πληθυσμό συνολικά 660.000 περίπου κατοίκους, εκ των όποίων 450.000 Έβραίοι και 210.000 Παλαιστίνιοι, χωρίζεται στη Δυτική Ίερουσαλήμ, στην Ανατολική και στην παλιά πόλη. Η Δυτική είναι άμιγώς έβραϊκή, ένω ή Ανατολική κατοικείται σήμερα από Παλαιστίνιους (210.000) αλλά και από Έβραίους έποίκους (180.000), σε έποικισμούς που έχουν δημιουργηθεί έντός των όρίων της. Στην Ανατολική Ίερουσαλήμ, στα όρια μέ τή Δυτική, ανήκει και ή παλιά πόλη, ή έντός των τειχών, μέ έκταση που δεν φτάνει καλά καλά τό ένα τετραγωνικό χιλιόμετρο, αλλά μέ ξεχωριστή βαρύτητα, άφου εκεί βρίσκονται οί κατεξοχήν ιεροί τόποι των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών, ό ένας δίπλα στον άλλο, ακόμη και ό ένας, άξεχώριστα, πάνω στον άλλο, στο ίδιο ακριβώς σημείο. Έκει βρίσκεται, εκτός από τίς χριστιανικές συνοικίες, τό Όρος του Ναού, κατά τό ιερό τοπωνυμικό των Έβραίων, ή Χάραμ άλ Σαρίφ, κατά τό αντίστοιχο των μουσουλμάνων, εκεί δηλαδή βρίσκεται ό ιερότερος τόπος των Έβραίων, τό Δυτικό Τείχος του Ναού (τό Τείχος των Δακρύων, καταπώς τό αποκαλούν οί χρι-

στιανοί), εκεί ο Θόλος του Βράχου και τό τζαμί 'Αλ 'Ακτσά των μουσουλμάνων.

Εκτός όμως από την καθαυτό πόλη της 'Ιερουσαλήμ, υπάρχει σήμερα και η Μεγάλη 'Ιερουσαλήμ, η οποία περιλαμβάνει τους εβραϊκούς έποικισμούς που έχουν ένταχθει στα διευρυμένα όρια του δήμου (123 τ.χλμ. σήμερα, έναντι 21 που είχε τό 1947 και 108 τό 1967) και οι όποιοι έχουν δημιουργηθεί μέσα στα ευρύτερα όρια της Δυτικής 'Ιερουσαλήμ και, κυρίως, της Ανατολικής.

Αλλά εκτός από τή Μεγάλη 'Ιερουσαλήμ, έχει εισαχθει στις διπλωματικές συζητήσεις και διαπραγματεύσεις από την πλευρά των 'Ισραηλινών και ο όρος Ζώνη της 'Ιερουσαλήμ, η οποία έχει έκταση διπλάσια από τή Μεγάλη 'Ιερουσαλήμ και περιλαμβάνει τους δύο τεράστιους έποικισμούς, τον Givat Ze'en στα δυτικά και τον Maale Adoumim στα ανατολικά.¹

Η ανθρωπογεωγραφία της 'Ιερουσαλήμ, τήν όποία λίαν άδρομερώς παρουσιάσαμε, δέν είναι βεβαίως προϊόν της φύσεως αλλά της ιστορίας. Ας πάρουμε λοιπόν ως άφετηρία αυτής της ιστορίας τήν απόφαση 181 του ΟΗΕ της 29ης Νοεμβρίου 1947 για τό διαμοιρα-

¹ [Γνωρίζουμε ότι ο έξεβραϊσμός της 'Ιερουσαλήμ έχει έκτοτε έπιταθει μέ χίλιους δύο τρόπους, κυρίως όμως μέ τήν ανέγερση του Τείχους, τό όποιο σχεδιάστηκε μέ τέτοιο τρόπο, ώστε νά αποκλείει από τήν 'Ιερουσαλήμ δεκάδες χιλιάδες Παλαιστίνιους, χωρίς νά χρειάζεται νά τούς διώξει από τά σπίτια τους. Η μόνη μάχη τήν όποία φαίνεται, για τήν ώρα, νά μή χάνουν οι Παλαιστίνιοι είναι η δημογραφική.]

σμό της Παλαιστίνης και τήν ίδρυση εκεί δύο χωριστών κρατών, ενός εβραϊκού και ενός αραβικού.² Η απόφαση αυτή όριζε ότι η 'Ιερουσαλήμ θά αποτελούσε *corpus separatum*, υπό ειδικό διεθνές καθεστώς, διοικούμενη από τον ΟΗΕ. Η απόφαση 181 δέν εφαρμόστηκε ως γνωστόν ποτέ, αλλά έδωσε, αντίθετα, τό έναυσμα, από τήν έπομένη ακριβώς ήμέρα (30 Νοεμβρίου), για νέες συγκρούσεις μεταξύ 'Εβραίων και 'Αράβων. Στίς 14 Μαΐου 1948 ο Μπέν Γκουριόν θά ανακηρύξει τήν ίδρυση του κράτους του 'Ισραήλ. Τήν έπομένη θά εισβάλουν στην Παλαιστίνη συνασπισμένες αραβικές δυνάμεις και θά αρχίσει ο πρώτος αραβοϊσραηλινός πόλεμος, που θά τελειώσει μέ συντριπτική νίκη του 'Ισραήλ. Ως προς τήν 'Ιερουσαλήμ, που ειδικά μας ενδιαφέρει έδω, ο πόλεμος θά όδηγήσει στη διαίρεση της πόλης για πρώτη φορά στην τρισχιλιετή ιστορία της. Η Δυτική 'Ιερουσαλήμ θά ανακηρυχθει τήν 1η 'Ιανουαρίου 1950 πρωτεύουσα του ισραηλινού κράτους (η κυβέρνηση και η Βουλή είχαν ήδη μεταφερθει εκεί στις 13 Δεκεμβρίου 1949, τέσσερις ακριβώς μέρες μετά τήν υιοθέτηση από τον ΟΗΕ σχεδίου που προέβλεπε, για άλλη μία φορά, τή διεθνοποίηση της 'Ιερουσαλήμ!), και η Ανατολική θά τελει πλέον υπό ιορδανική κυριαρχία. Οι Παλαιστίνιοι που ζούσαν

² Τήν πρόταση υπερψήφισαν τριάντα τρεις χώρες, καταψήφισαν δεκατρείς και απέιχαν έντεκα. Αξίζει νά υπενθυμίσουμε ότι, μεταξύ των χωρών που καταψήφισαν τήν πρόταση, δύο μόνο, η Κούβα και η 'Ελλάδα, δέν ήταν μουσουλμανικές ή δέν είχαν, όπως η 'Ινδία, ισχυρή μουσουλμανική μειονότητα.

στή Δυτική Ίερουσαλήμ θά ἔρθουν πρόσφυγες στήν Ἀνατολική — μέ ἄλλα λόγια, ἡ Δυτική δέν ἦταν ἀνέκαθεν ἀλλά ἔγινε ἀμιγῶς ἐβραϊκή. Τό 1967, κατά τόν τρίτο ἀραβοϊσραηλινό πόλεμο (5-10 Ἰουνίου), οἱ Ἰσραηλινοί θά καταλάβουν, σύν τοῖς ἄλλοις, καί τήν Ἀνατολική Ίερουσαλήμ καί ἡ Κνεσέτ θά ἀποφασίσει (27 Ἰουνίου 1967) τήν προσάρτησή της καί τήν ἐνοποίηση τῆς πόλης. Τό 1980 (30 Ἰουλίου) ἡ Κνεσέτ ψηφίζει τόν θεμελιώδη (συνταγματικό) νόμο τοῦ ἰσραηλινοῦ κράτους γιά τήν Ίερουσαλήμ, ὁ ὁποῖος ὀρίζει τήν «ἐπανενωμένη Ίερουσαλήμ» ὡς πρωτεύουσα τοῦ κράτους.

Μετά τήν κατάκτηση καί τήν προσάρτηση τῆς Ἀνατολικῆς Ίερουσαλήμ τό 1967, ἕνας ἄλλος πόλεμος ἄρχισε εὐθύς ἀμέσως νά διεξάγεται στό πεδίο τῆς πόλης αὐτῆς καί ὁ ὁποῖος συνεχίζεται ἀδιάκοπα ὡς σήμερα. Δέν εἶναι ὁ πόλεμος πού δείχνουν οἱ τηλεοράσεις, δέν γίνεται μέ πέτρες, βόμβες, δακρυγόνα, σφαῖρες. Εἶναι ἄλλου εἴδους πόλεμος, ἀναίμακτος ἀλλά ὄχι λιγότερο ἀμείλικτος, πόλεμος πολεοδομικός, κοινωνιακός, δημογραφικός, οἰκονομικός, τόν ὁποῖο διεξάγει καθημερινά τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ μέ σκοπό τόν πλήρη ἐξεβραϊσμό τῆς Ίερουσαλήμ. Δύο ἀριθμητικά δεδομένα εἶναι ἀρκετά γιά νά καταστήσουν ἔκτυπο τό μέχρι σήμερα ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ πολέμου: α) Τό 1967, περισσότερο ἀπό τό 85% τῶν ἐδαφῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ίερουσαλήμ ἀνῆκε ἰδιοκτησιακά στούς Παλαιστίνιους· σήμερα τοῦς ἀνήκει μόνο τό 13%, τό ὑπόλοιπο 87% τό ἔχουν οἱ Ἰσραηλινοί. β) Κατά τήν

ἀπογραφή τοῦ 1972 οἱ Ἰσραηλινοί ἀντιπροσώπευαν τό 10,3% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ίερουσαλήμ, κατά τήν ἀπογραφή τοῦ 1997 ἀντιπροσωπεύουν τό 48,1%.

Ἡ Ίερουσαλήμ ἀποτελεῖ τό πιό δυσεπίλυτο ἀπό τά τρία κρισιμότερα ζητήματα τῆς ἰσραηλινοπαλαιστνιακῆς διαμάχης —τά ἄλλα δύο εἶναι τά σύνορα τῶν δύο κρατῶν καί τό δικαίωμα ἐπιστροφῆς τῶν προσφύγων— κυρίως λόγω ἐκείνου τοῦ ἱεροῦ τετραγωνικοῦ χιλιομέτρου. Τοῦς λόγους πού καθιστοῦν τόσο δύσκολη τή λύση του καθῶς καί τήν κατεύθυνση πρὸς τήν ὁποία πρέπει νά ἀναζητηθεῖ, κατά τή γνώμη μας, ἡ λύση αὐτή θά τά συζητήσουμε παρακάτω. Τά λιγοστά πραγματολογικά δεδομένα πού παραθέσαμε ὡς ἐδῶ ἄς θεωρηθοῦν ἐλάχιστη προϋπόθεση ὡστε ἡ συζήτηση νά γίνει μέ συγκεκριμένο τρόπο καί ὄχι σέ ἕνα ἱστορικό καί ἀνθρωπογεωγραφικό κενό.

Ἀπό τήν περιγραφή τοῦ προβλήματος πού προηγήθηκε προκύπτει ἀβίαστα ἡ συστηματική ἐκ μέρους τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ, καί μέ ὅλα τά μέσα, προσπάθεια ἐξεβραϊσμοῦ τῆς πόλης, ἀλλοίωσης δηλαδή τοῦ δημογραφικοῦ χαρακτήρα καί τῆς πολιτιστικῆς φυσιογνωμίας της. Ὑπάρχουν πολλοί Ἰσραηλινοί πολίτες πού εἶναι ἀντίθετοι μέ αὐτήν τήν πολιτική τῆς χώρας τους, δέν ὑπάρχει ὅμως οὔτε ἕνας πού νά μὴν ἀναγνωρίζει τήν κεντρική θέση πού κατέχει ἡ πόλη αὐτή στήν ἐβραϊκή συνείδηση. Κάθε ἀπόπειρα ἀντιμετώπισης τοῦ προβλήματος τῆς Ίερουσαλήμ, ἂν δέν θέλει νά εἶναι ἐκ προοιμίου ἀλυσίτελής, πρέπει νά

ξεκινάει από τήν κατανόηση αὐτῆς τῆς θέσης. Ἄν αὐτό δέν γίνει, τότε συζητᾶμε στόν ἀέρα ἢ δέν συζητᾶμε καθόλου καί ἀφήνουμε τή βία, πού εἶναι πάντα ἀμίλητη, νά δώσει μόνη τή λύση.

Ἡ Ἱερουσαλήμ εἶναι γιά τούς Ἑβραίους ἡ πόλη τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀγαπημένη καί πολυύμνητη, ὅλους τούς ἐβραϊκούς αἰῶνες, πόλη τοῦ Γιαχβέ: «δεδοξασμένα ἐλάληθη περί σου ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ» (Ψαλμοί, 87, 2). Ὁ καθένας, ὅσο ἰσχνές καί ἂν εἶναι οἱ θρησκευτικές γνώσεις του, ξέρεي ὅτι οἱ Ἑβραῖοι, ὅπου γῆς, ὅταν προσεύχονται, στρέφονται πρός τήν Ἱερουσαλήμ καί πολλοί, φαντάζομαι, γνωρίζουν ὅτι τό σεντέρ (= ἡ τάξη) τοῦ Πάσχα καί ἡ ἀκολουθία τῆς Ἡμέρας τοῦ Ἐξίλασμου τελειώνουν καί τά δύο μέ τήν αἰωνόβια εὐχή «τοῦ χρόνου στήν Ἱερουσαλήμ». Τρεῖς νηστεῖες προβλέπονται μέσα στό χρόνο, μέ κυριότερη ἐκεῖνη τῆς 9ης Ἰβ, εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀπώλειας τῆς Ἱερουσαλήμ καί τῆς καταστροφῆς τοῦ Ναοῦ, ἐνῶ ἡ Ἀμιντά, ἡ κατεξοχήν προσευχή τοῦ Ἰσραήλ, ἡ ὁποία γίνεται τρεῖς φορές τήν ἡμέρα (πρωί, ἀπόγευμα, βράδυ), περιέχει παράκληση πρός τόν Θεό νά οἰκοδομήσει τήν Ἱερουσαλήμ καί νά ἀποκαταστήσει ἐκεῖ τή δυναστεία τοῦ Δαβίδ.

Θά ἦταν μεγάλο λάθος νά συμπεράνει κανεῖς, ἀπό τά ἐλάχιστα αὐτά στοιχεῖα, πώς ἡ σημασία τῆς Ἱερουσαλήμ εἶναι κεντρική μόνο γιά τούς θρησκεύοντες Ἑβραίους. Ὁχι, τό ἴδιο ἀκριβῶς ἰσχύει καί γιά τούς μή θρησκεύοντες. Ἡ μνήμη τῆς ἀπώλειάς της καί ἡ ἐλπίδα τῆς ἐπιστροφῆς σέ αὐτήν συγκρότησαν τόν ἐβραϊσμό μετά τήν καταστροφή τοῦ δεύτερου Ναοῦ

(70 μ.Χ.) καί ἀποτέλεσαν τό χρυσό νῆμα πού ἔνωσε ὅλους τούς Ἑβραίους, ἑκατομμύρια ψυχές, πού βρίσκονταν σκορπισμένοι στά τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Ὅπου καί ἂν ζοῦσαν, αὐτή ἡ ἀόρατη πόλη ἦταν ἡ κατεξοχήν πόλη τους, ὁ συμβολικός τόπος τῆς ἐνότητάς τους. Γι' αὐτό ἡ Ἱερουσαλήμ δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι αὐταπόδεικτα ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἰσραήλ. Κανεῖς Ἑβραῖος δέν χρειάζεται ἐπιχειρήματα γιά νά πειστεῖ περί αὐτοῦ.

Ἡ Ἱερουσαλήμ ὅμως εἶναι ἱερή πόλη καί γιά τούς μουσουλμάνους —τό ἀραβικό ὄνομά της Ἄλ Κόντς σημαίνει «Ἡ Ἀγία»—, ἡ τρίτη κατά σειράν, μετά τή Μέκκα καί τή Μεδίνα, ἱερή πόλη τους. Ἐνα ἀπό τά κορυφαῖα γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Μωάμεθ (Κοράνι, 17, 1, ἀλλά καί σέ πολλές χαντίθ, μέ διάφορες παραλλαγές) εἶναι τό θαυμαστό οὐράνιο ταξίδι τοῦ ἀπό τή Μέκκα στήν Ἱερουσαλήμ καί ἀπό ἐκεῖ, μέ τή συνοδεία τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, στούς οὐρανοῦς, μέχρι τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ. Ἡ Ἱερουσαλήμ εἶναι ὅμως ἀκόμη ἱερότερη γιά τούς Παλαιστινίους μουσουλμάνους, ὄχι μόνο γιά τόν προφανή λόγο ὅτι αὐτοί ζοῦν ἐκεῖ, ἀλλά καί γιά ἱστορικούς λόγους πού ἀνάγονται στόν Σαλαντίν καί στούς διαδόχους του Μαμελούκους (1260-1516), οἱ ὁποῖοι ὀργάνωσαν τήν ἰσλαμική λατρεία τῆς πόλης μέ τρόπο πού νά στερεῖ ἀπό τούς χριστιανούς τή θρησκευτική μονοπώληση τῶν ἁγίων τόπων καί, ἄρα, νά ἀποθαρρύνει τήν ἐπανεμφάνιση τῶν Σταυροφόρων. Ὅρίζουν, ἐπί παραδείγματι, ἡ ἐορτή τοῦ Ναμπί Μουζά, ἡ γιορτή τοῦ Μωυσῆ, νά ἐορτά-

ζεται τήν ἴδια μέρα μέ τό χριστιανικό Πάσχα, ὥστε ἡ πόλη νά μή γεμίζει μόνο ἀπό χριστιανούς προσκυνητές ἀλλά καί ἀπό μουσουλμάνους. Ἡ θρησκευτική ἐορτή τοῦ Ναμπί Μουζά ἀποκτᾶ, ἀπό τήν ἐποχή τῆς βρετανικῆς ἐντολῆς (1917), καί ἐθνικοαπελευθερωτικό περιεχόμενο γιά τούς Παλαιστίνιους, καί δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ἡ οἰκογένεια πού ἔχει τήν εὐθύνη τῆς διοργάνωσής της εἶναι ἡ οἰκογένεια Ἄλ Χουσεϊνί.³ Ὁ Χάτζ Ἀμίν Ἄλ Χουσεϊνί (1897-1974), ὁ μέγας μουφτής τῆς Ἱερουσαλήμ, μέ πολλά μελανά σημεῖα στό βίο του, εἶναι, μέχρι τό 1948, ὁ ἀδιαμφισβήτητος ἡγέτης τοῦ ἀγῶνα τῶν Παλαιστίνιων ἐναντίον τῆς βρετανικῆς κηδεμονίας καί τῆς ἐγκατάστασης στήν περιοχή Ἑβραίων ἀπό τήν Εὐρώπη. Μέ λίγα λόγια, οἱ Παλαιστίνιοι, μολονότι τό πρόβλημα γι' αὐτούς ἔχει ἄλλο ἱστορικό βάθος καί τίθεται μέ διαφορετικούς ὅρους, δέν μποροῦν πλέον οὔτε αὐτοί νά ἐννοήσουν τήν ἐθνική ὑπόστασή τους καί τό ὑπό ἴδρυσιν κράτος τους χωρίς τήν Ἱερουσαλήμ ὡς πρωτεύουσά του. Δέν μποροῦν νά τό κάνουν καί γιά ἕναν πρόσθετο λόγο: δέν ἀντέχουν ἄλλη ἥττα.

Ἐδῶ λοιπόν βρίσκεται ὁ πρῶτος καί δυσκολότερος νά λυθεῖ κόμπος τοῦ προβλήματος: οἱ συμβολικές ἐπενδύσεις πού ἔχουν γίνει στήν πόλη αὐτή, θρησκευτικῆς ἀσφαλῶς καταγωγῆς, ἀλλά πού σήμερα ἀφοροῦν ἀποφασιστικά τήν πολιτιστική ταυτότητα καί

τήν ἐθνική συνείδηση, εἶναι ἐξίσου ἰσχυρές καί γιά τά δύο μέρη. Αὐτό ἐπομένως πού διακυβεύεται δέν εἶναι τοποθεσίες καί τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Ὅλες αὐτές οἱ συμβολικές ἐπενδύσεις στήν πόλη, ὅσο ἀντιφερόμενες καί ἂν εἶναι, δέν θά εἶχαν τήν αἱματηρή σημασία πού ἔχουν σήμερα, ἂν δέν ὑπῆρχε ἐπιπλέον καί κάτι ἄλλο, διόλου συμβολικό αὐτό ἀλλά, ἀπεναντίας, ἀθεράπευτα πραγματικό: στήν Ἱερουσαλήμ κατοικοῦν δύο λαοί, ἀσυμφιλίωτοι ἐχθροί μεταξύ τους καί πού ὁ καθένας τους τή διεκδικεῖ γιά πρωτεύουσά του, ὄχι ἀπό μακριά, ὄχι ἀπό ἀλλοῦ, ἀλλά ζώντας ἐκεῖ. Ὅποτε τί γίνεται; Σέ ποιόν ἀνήκει τελικά ἡ Ἱερουσαλήμ;

Θά δοκιμάσουμε παρακάτω νά ψελλίσουμε μιά ἀπάντηση, ἔχοντας πλήρη ἐπίγνωση τῆς δυσκολίας τοῦ προβλήματος, δυσκολίας πρῶτα πρῶτα νά τό κατανοήσουμε, καθώς βρισκόμαστε μακριά ἀπό τόν ψυχισμό ἀνθρώπων πού εἶναι διατεθειμένοι νά πεθάνουν —καί πεθαίνουν καθημερινά— γιά μιά πόλη. Ἐπιβάλλονται ἀρχικῶς δύο προκαταρκτικές παρατηρήσεις γιά τίς ἀνάγκες τῆς συνεννόησης. Πρῶτον θεωροῦμε σταθερά τό πρόβλημα τῆς Ἱερουσαλήμ πολιτικό καί ὄχι θρησκευτικό ἢ πνευματικό, ἀναγνωρίζοντας ὅμως ταυτόχρονα τήν ἰσχὺ τῶν συμβόλων καί τήν αὐθαίρετη καί, πολλές φορές, ἐντελῶς παράλογη θεμελίωσή τους. Τό ὀρθολογικό πολιτικό ἐπιχείρημα ὀφείλει νά λαμβάνει ὑπόψη του ὅλα τά ἀνορθολογικά καί θυμικά στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς, γιατί εἶναι στοιχεῖα τοῦ πραγματικοῦ, διαφορετικά αὐτοῦποσκάπτεται καί κινδυνεύει νά μεταλλα-

³ Βλ. Henry Laurens, «Jérusalem, crise insoluble?», περ. *Esprit*, Ἰανουάριος 2001, σ. 173.

χθει σέ ανορθολογικό. Δεύτερον· εϋρηνική λύση τοῦ προβλήματος τῆς Ἱερουσαλήμ μπορεῖ νά βρεθεῖ μόνο στό πλαίσιο τῆς ἀρχῆς «δύο ἔθνη, δύο κράτη» καί στό βαθμό πού ἐμπεδώνεται στίς συνειδήσεις τῶν Ἰσραηλινῶν καί τῶν Παλαιστινίων ἡ πεποίθηση ὅτι ἔξω ἀπό τήν ἀρχή αὐτή ὑπάρχει μόνο ὁ κύκλος τοῦ αἵματος.

Ἡ πρωτοβουλία κινήσεων γιά μιά εϋρηνική ἐπίλυση τοῦ πολιτικοῦ προβλήματος τῆς Ἱερουσαλήμ ἀνήκει στό Ἰσραήλ, γιατί αὐτό δημιούργησε τό πρόβλημα γιά τό ὅποιο μιλάμε σήμερα, καταλαμβάνοντας τό 1967 τήν Ἀνατολική Ἱερουσαλήμ, πού ἀνήκε μέχρι τότε στήν Ἰορδανία, προσαρτώντας τήν στή Δυτική καί κάνοντας ἐπιπλέον ὅσα ἀκροθιγῶς περιγράψαμε παραπάνω. Ὁ τρώσας καί ἰάσεται. Τί εἶναι ὅμως αὐτό πού θά ἔπρεπε καί θά μπορούσε νά κάνει τό Ἰσραήλ; Τό πρῶτο καί κύριο εἶναι, ἀντλώντας ἀπό τή δική του παράδοση, νά συμβάλει στήν ἀποϊεροποίηση τοῦ ζητήματος καί στήν ἐπανασυζήτησή του μέ ἠθικούς ὅρους, πού σημαίνει μέ συνείδηση ὅτι μιά πόλη τῆς ἀδικίας δέν μπορεῖ ποτέ νά εἶναι ἱερή. Ὁ μόνος ἱερός τόπος πού ὑπάρχει εἶναι τό πρόσωπο τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου, καί κάθε φορά πού στήν Ἱερουσαλήμ ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού ἀδικοῦνται, τότε, γιά νά τό ποῦμε μέ τά λόγια τοῦ Ἐμμανουήλ Λεβινάς, «αὐτή ἡ γῆ — γῆ τῆς ἐπαγγελίας καί γῆ ἁγία — δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά γυμνότητα καί ἐρημιά, ἕνας σωρός ξύλα καί πέτρες». Εἶναι ἀμέτρητα τά βιβλικά καί ταλμουδικά κείμενα πού θεμελιώνουν αὐτήν τήν ἰδέα. Ἄς διαβάσει ὅποιος θέλει τό Α' κεφάλαιο τοῦ Ἡσαΐα καί φτάνει.

Ἡ ἀρχή «δύο ἔθνη, δύο κράτη» σημαίνει ἀναγκαστικά καί δύο Ἱερουσαλήμ, μία ἑβραϊκή (ἡ Δυτική) καί μία παλαιστινιακή (ἡ Ἀνατολική); Δυστυχῶς, ναί. Μπορεῖ ἀργότερα, «σάν κατακάτσει ὁ κουρνιαχτός», νά ὑπάρξει ἐκεῖ, γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία, τό φαινόμενο «δύο κράτη, μία πρωτεύουσα». Τώρα ὅμως καί στό ὄρατό μέλλον αὐτό εἶναι ἀδύνατο. Οἱ δύο λαοί εἶναι ἐχθροί πού τούς χωρίζει νωπό αἷμα. Ἡ Ἱερουσαλήμ δέν μπορεῖ νά μείνει φυσικῶς ἐνιαία. Ξέρω πόσο δύσκολο εἶναι γιά τούς Ἑβραίους νά δεχτοῦν τή διαίρεση τῆς Ἱερουσαλήμ. Τούς καταλαβαίνω πολύ καλά, καί μακάρι νά ὑπῆρχε ἄλλη λύση. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά προσθέσω ὅτι καί ἐμένα προσωπικά μοῦ εἶναι πολύ δύσκολο νά δεχτῶ νά χωρίζεται συρματοπλεγμα τήν πόλη αὐτή, εἰδικά τήν πόλη αὐτή, ὅπου διδάχτηκε, γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀλληλεγγύη πρὸς τόν φτωχό καί τόν ξένο, ἡ ἀγάπη. Ἄς ὑπάρξει ὅμως στό τέλος τέλος αὐτό τό συρματοπλεγμα ὡς σύμβολο τῆς πιό τραγικῆς ἀνθρώπινης ἀποτυχίας. Ἐκεῖνο ὅμως πού δέν θά εἶχα καμία ἀπολύτως δυσκολία νά δεχτῶ εἶναι νά τεθεῖ ὑπό διεθνή ἔλεγχο, ὡς *corpus separatum*, ἐκεῖνο τό τετραγωνικό χιλιόμετρο τῶν καθαυτῶ ἁγίων τόπων καί τῶν τριῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν πού βρίσκεται στήν παλιά πόλη. Τό νά μὴν κυματίζει ἐκεῖ καμία ἀπολύτως ἐθνική σημαία εἶναι κάτι πού ὑπαγορεύεται ἄλλωστε καί ἀπό τήν ἐξ ὀρισμοῦ καθολικότητα τοῦ μονοθεϊσμοῦ.

[Όλες οι συζητήσεις του Κάμπ Ντέιβιντ ΙΙ και της Τάμπας προσέκρουαν στο ζήτημα της κυριαρχίας σε αυτό το ιερό τετραγωνικό χιλιόμετρο. Πώς να λυθεί πράγματι το ζήτημα αυτό, όταν στο ίδιο ακριβώς σημείο, στο Όρος του Ναού/Χαράμ αλ Σαρίφ, βρίσκεται ο ιερότερος τόπος των Εβραίων αλλά και ο τρίτος ιερότερος τόπος όχι απλώς των Παλαιστινίων αλλά όλων των άπανταχοῦ της γῆς μουσουλμάνων; Ἀκόμη και ἂν τό ἤθελαν οἱ Παλαιστῖνοι, θά μπορούσαν ποτέ νά παραχωρήσουν στους Ἐβραίους τήν κυριαρχία στό Χαράμ αλ Σαρίφ, στρέφοντας ἔτσι ἐναντίον τους ὄχι μόνο ὄλους τούς Ἀραβες ἀλλά ὄλους συλλήβδην τούς μουσουλμάνους τοῦ πλανήτη; Ἡ πῶς, ἀπό τήν ἄλλη, νά δεχτοῦν οἱ Ἐβραῖοι νά μήν ἔχουν τήν κυριαρχία στό Όρος τοῦ Ναοῦ; Στό Κάμπ Ντέιβιντ προτάθηκαν διάφορα νομικά πλάσματα και συζητήθηκαν διάφορες ιδέες. Ἀκόμη ὅμως και ἂν αὐτά γίνονταν δεκτά και ὑπογράφονταν, τί θά συνέβαινε στήν πραγματικότητα μέ τήν πρώτη κρίση; Μετά ἀπό ὄλες αὐτές τίς ἐνδιαφέρουσες προτάσεις και συζητήσεις, ἐμεῖς προσωπικά ἐξακολουθοῦμε νά πιστεύουμε πῶς αὐτό τό τετραγωνικό χιλιόμετρο πρέπει νά εἶναι *corpus separatum* ὑπό διεθνή ἔλεγχο, ὅπως ἀκριβῶς προέβλεπε και ἡ ἰδρυτική ἀπόφαση τοῦ ΟΗΕ τοῦ 1947. Αὐτή ἡ λύση θά ἦταν πολιτικά ἡ ἀποτελεσματικότερη και θρησκευτικά ἡ συμφωνότερη μέ τό πνεῦμα και τήν οὐσία τοῦ μονοθεϊσμοῦ.]

[7 Ἰανουαρίου και 25 Φεβρουαρίου 2001]

*Τό δικαίωμα ἐπιστροφῆς
τῶν Παλαιστινίων προσφύγων
Ἱστορική ἀλήθεια και πολιτικό ἐπιχείρημα*

ΟΠΟΙΟΣ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΕΙ, ἔστω και ἐλάχιστα, τήν πνευματική και πολιτική ζωή τοῦ Ἰσραήλ θά ἔχει ἀσφαλῶς πολλές φορές διασταυρωθεῖ μέ τούς ὄρους «νέοι ἱστορικοί» και «νέα ἱστοριογραφία». Εἶναι φυσικό, ἀφοῦ τό ἔργο τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν προκαλεῖ συζητήσεις πού εὐλόγως ξεπερνοῦν κατά πολύ τά ὄρια τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητάς τους, καθώς θίγει μέ καίριο τρόπο ὀρισμένα ἀπό τά κρισιμότερα ἰδεολογικά και πολιτικά ζητήματα τῆς ἰσραηλινῆς κοινωνίας και τοῦ ἰσραηλινοῦ κράτους. Τήν ἴδια διαδρομή ἀπό τήν ἱστορία στήν πολιτική θά ἀκολουθήσουμε και ἐμεῖς παρακάτω, σχετικά μέ ἕνα συγκεκριμένο ζήτημα, τό ζήτημα τῶν Παλαιστινίων προσφύγων.

Οι «νέοι ιστορικοί» (Benny Morris, Ilan Pappé, Simha Flapan, Avi Schaim, Tom Segev κ.ά.) εμφανίζονται κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80. Ένα από τα πρώτα βιβλία της ομάδας αυτής και εκείνο που προκαλεί τις έντονότερες πολεμικές αντιδράσεις είναι τό *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949* (Cambridge University Press 1987) του B. Morris, στον οποίο ανήκει και η πατρότητα της ονομασίας «νέοι ιστορικοί» και «νέα ιστοριογραφία».¹ Τό στοιχείο που χαρακτηρίζει από κοινού τούς Ισραηλινούς αυτούς ιστορικούς — παρά τις μεγάλες μεταξύ τους διαφορές — είναι ότι δέν αποδέχονται ανεξέταστα τήν αλήθεια καμιάς από τις ιδρυτικές ιδέες του κράτους του Ισραήλ, αλλά τις θέτουν όλες υπό τόν έλεγχο τών γεγονότων — κάνουν δηλαδή αυτό που όφείλουν νά κάνουν ως ιστορικοί που είναι.

Μία από τις θεμελιακές ιδέες του νεοσύστατου κράτους του Ισραήλ είναι ότι οί Παλαιστίνιοι που ζούσαν εκεί έφυγαν από τις πόλεις και τά χωριά τους μέ τή δική τους θέληση, παρακινούμενοι από τούς Άραβες. Η οικειοθελής αυτή έξοδος άρχισε τήν έπαύριο της απόφασης του ΟΗΕ για τό διαμοιρασμό της Παλαιστίνης σέ δύο κράτη (29.11.1947) και συνεχίστηκε μέ

¹ Benny Morris, «The New Historiography: Israel Confronts its Past», περ. *Tikkun* (Νέα Υόρκη), τχ. 36, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1988, όπως παρατίθεται από τόν Joseph Algazy στό επίμετρό του στό βιβλίο του Dominique Vidal, *Le peché originel d'Israel. L'expulsion des Palestiniens revisitée par les «nouveaux historiens» israéliens*, Les éditions de l'Atelier, Παρίσι 1998, σ. 192.

έπιταχυνόμενο ρυθμό τά επόμενα χρόνια. *Αν κατά τή διάρκεια του πολέμου 1948-1949 σημειώθηκαν και όρισμένες ώμότητες, όπως ή σφαγή άμάχων στό Ντεϊρ Γιασίν (9.4.1948),² αυτές αποτελούν θλιβερές έξαιρέσεις, οί όποίες άλλωστε καταδικάστηκαν από τις ισραηλινές αρχές, και πού, σέ καμιά περίπτωση, δέν μπορούν νά αναιρέσουν τήν Tohar haneshek («τήν καθαρότητα τών όπλων»), άλλη κεντρική ιδέα του κράτους του Ισραήλ: τά όπλα τών Ισραηλινών στρατιωτών δέν χύνουν ποτέ άθώο αίμα, είναι άκηλίδωτα, χρησιμοποιούνται μόνο για λόγους αυτοάμυνας.

Σήμερα, χάρη στό έργο τών «νέων ιστορικών», γνωρίζουμε τεκμηριωμένα πώς ακριβώς έφυγαν από τά χωριά τους οί Παλαιστίνιοι τό 1948-1949: 800.000 περίπου³ άντρες, γυναίκες και παιδιά έφυγαν, στή συντριπτική πλειονότητά τους, μέ τή βία, εκδιώχθηκαν μέ συστηματικό και οργανωμένο τρόπο, από τή συνδυαστική δράση του στρατού και τών παραστρατιω-

² Δέν είναι ίσως περιττό νά θυμίσουμε ότι ή άγρια αυτή σφαγή, ή όποία διόλου δέν αποτελεί, δυστυχώς, τή μοναδική έξαίρεση, έγινε από τις παραστρατιωτικές τρομοκρατικές οργανώσεις Ιργκούν (άρχηγός της όποίας ήταν ο Μεναχέμ Μπεγκίν, ο κατοπινός πρωθυπουργός του Ισραήλ!) και Λεχί (μέλος της τριανδρίας που τή διοικούσε, μετά τό θάνατο του ιδρυτή της, ήταν ο Γιτζάκ Σαμίρ, άλλος πρωθυπουργός του Ισραήλ!), μέ τή σύμπραξη, όπως ξέρουμε σήμερα, της Χαγκανά, του ισραηλινού στρατού δηλαδή πριν από τή δημιουργία της Τσαχάλ.

³ Για τόν υπολογισμό του αριθμού τών προσφύγων του 1948, βλ. Benny Morris, *ο.π.*, σ. 297-298. Κατά τόν ίδιο τόν Morris ο αριθμός κυμαίνεται μεταξύ 600.000 και 760.000.

κῶν ὀργανώσεων, τὰ χωριά τους ἐκκενώθηκαν βίαια ἢ τὰ ἐγκατέλειψαν φοβούμενοι τὴν ἐπαπειλούμενη βία, πολλά ἀπὸ αὐτὰ κάηκαν καὶ καταστράφηκαν. Χύθη-
κε αἷμα.⁴

Στὸ Ἰσραήλ ὑπῆρχαν πάντοτε πολίτες καὶ ὀργανώ-
σεις πού τὰ κατήγγελλαν ὅλα αὐτὰ, ἀλλὰ τώρα ἡ
ἰσραηλινὴ κοινωνία (καὶ ὁ ὑπόλοιπος κόσμος) τὰ ξέρει
πιά μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἰσραηλινά, δημόσια καὶ ἰδιω-
τικά, ἀρχεῖα — ὁ προαπαιτούμενος χρόνος γιὰ τὸ ἄνοιγ-
μα τῶν ἀρχείων στὸ Ἰσραήλ εἶναι ἡ τριακονταετία.

Τὸ ἔργο τῶν ἐν λόγῳ ἱστοριογράφων ξεσήκωσε τόσο
ἐντονη συζήτηση καὶ πολεμικὴ ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἀμφι-
σβητεῖ ἰδρυτικούς μύθους τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ,
ὅπως εἶπαμε παραπάνω, οὔτε ἐπειδὴ θέτει ὑπὸ κρίση
τὴν ἰδεολογία τοῦ Ἰσραήλ, ἡγουν τὸν σιωνισμό, ἀλλὰ
καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο βαθύτερο λόγο: φέρνει ἀντιμέτωπη
τὴν ἐβραϊκὴ συνείδηση μὲ ἓνα ἄγνωστο μέχρι στιγμῆς
γι' αὐτὴν ἱστορικὸ βίωμα, ὅτι δηλαδή οἱ Ἑβραῖοι δέν
εἶναι μόνον τραγικά θύματα ἀλλὰ, ἀπὸ τὴ στιγμή πού
ἀπέκτησαν κράτος, γίνονται μοιραῖα καὶ θύτες, γιατί
κράτος σημαίνει ἄσκηση βίας, τόσο ἐναντι τῶν πολι-
τῶν του ὅσο καὶ ἐναντι ἄλλων λαῶν. Οἱ Ἑβραῖοι
ἀποκτοῦν κράτος λόγω τοῦ Ὀλοκαυτώματος, καὶ οἱ
Παλαιστίνιοι γίνονται, ὅπως λέει συχνά ὁ Ἐντουαρντ
Σαϊντ, «θύματα τῶν θυμάτων».

⁴ Μία συνθετικὴ παρουσίαση τῆς γένεσης τῆς παλαιστινιακῆς
προσφυγιάς, ὅπως τὴν ἀνασυγκρότησαν οἱ «νέοι ἱστορικοί», παρέχει
τὸ προαναφερθέν βιβλίο τοῦ Dominique Vidal.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει, τέλος, νὰ προσθέσουμε
ὅτι ἡ ὑπαρξη καὶ ἡ δραστηριότητα τῶν «νέων ἱστορι-
κῶν», συχνά μάλιστα ἀπὸ ἰσχυρές θεσμικὲς θέσεις,
συνιστᾷ μιά ἀκόμη ἀπόδειξη ὅτι τὸ Ἰσραήλ εἶναι μιά
ζωντανὴ δημοκρατικὴ κοινωνία καὶ ἐπιπλέον ὅτι, πα-
ρότι βρίσκεται ἐπὶ πενήντα χρόνια σὲ συνεχὴ ἐμπόλε-
μη κατάσταση, τὸ κράτος δέν ἀνέστειλε ποτέ τίς δη-
μοκρατικὲς λειτουργίες.

Τὸ γεγονός πάντως εἶναι ἓνα: τὸ 1948-1949 ἐκδιώ-
χτηκαν βίαια ἀπὸ τὰ σπίτια τους 800.000 περίπου
Παλαιστίνιοι, καὶ αὐτὸ δέν τὸ ἰσχυρίζονται οἱ Ἄραβες,
δέν τὸ ὑποστηρίζουν διάφοροι ἀνά τὴν ὑφήλιο ὀργανι-
σμοί, πολιτικά κόμματα, ἔντυπα κ.λπ., ἀλλὰ τὸ ἀπο-
δεικνύουν μὲ ἀκλόνητο τρόπο Ἰσραηλινοὶ ἱστορικοί.
Ἐνα τὸ κρατούμενο.

Ὁ παλαιστινιακὸς πληθυσμὸς κατανέμεται σήμερα
ὡς ἐξῆς: 800.000 ζοῦν στὸ Ἰσραήλ, 2.800.000 στὴ
Δυτικὴ Ὀχθη, στὴ λωρίδα τῆς Γάζας καὶ στὴν Ἀνα-
τολικὴ Ἱερουσαλήμ καὶ 3.500.000 εἶναι πρόσφυγες σὲ
ἄλλες χῶρες, ἐκ τῶν ὁποίων 1.000.000 ζοῦν ἀκόμη σὲ
στρατόπεδα.

Τὸ ζήτημα τῶν προσφύγων εἶναι, ὡς γνωστόν, ἓνα
ἀπὸ τὰ τρία μείζονα ζητήματα τῶν διαπραγματεύ-
σεων μεταξύ τῶν Ἰσραηλινῶν καὶ τῶν Παλαιστινίων
(τὰ ἄλλα δύο εἶναι ἡ Ἱερουσαλήμ καὶ τὰ σύνορα τῶν
δύο κρατῶν). Οἱ 800.000 ὅμως πρόσφυγες τοῦ 1949,
στοὺς ὁποίους ἡ ἀπόφαση 194 (11.12.1948) τῆς Γενι-
κῆς Συνέλευσης τοῦ ΟΗΕ ἀναγνώριζε τὸ δικαίωμα

έπιστροφής στις εστίες τους, έχουν γίνει σήμερα 3.500.000.⁵ Δύο τά κρατούμενα.

Τό ερώτημα πού τίθεται είναι απλό και ζόρικο: είναι δυνατόν σήμερα να επιστρέψουν οι πρόσφυγες αυτοί, 3.500.000 άνθρωποι, στα σπίτια τους και στις πατρίδες τους, κάνοντας χρήση του δικαιώματος της επιστροφής, όπως αμετακίνητα ζητούν οι Παλαιστίνιοι κατά τις ειρηνευτικές διαδικασίες;

Η ιστορική αλήθεια είναι άδιαμφισβήτητη, την ομολογούν και την τεκμηριώνουν και Ισραηλινοί ιστορικοί: οι Παλαιστίνιοι δεν έφυγαν από μόνοι τους, εκδιώχθηκαν — άρα, συμπέρασμα, δικαιούνται βάσει του διεθνούς δικαίου να επιστρέψουν στα σπίτια τους και στα χωράφια τους. Τί σημαίνει όμως στην πραγματικότητα η επιστροφή των Παλαιστινίων προσφύγων στις εστίες τους, αν υποθεθεί ότι θέλουν και οι ίδιοι να γυρίσουν; Σημαίνει απλούστατα ότι οι Έβραίοι θά γίνουν εθνοτική μειονότητα μέσα στο ίδιο τους τό κράτος ή, κατά τή διατύπωση του συγγραφέα Άμós Όζ, έπιφανούς στελέχους του κινήματος «Ειρήνη τώρα»,

τό δικαίωμα επιστροφής πού διεκδικούν σήμερα οι Παλαιστίνιοι σημαίνει ότι, αντί «δύο κρατών για δύο έθνη», θά υπάρχουν τελικά δύο άραβικά κράτη πάνω σε αυτή τή γη.⁶

*Άλλο πράγμα επομένως ιστορική αλήθεια και ήθική δεοντολογία και άλλο πολιτικό έπιχείρημα. Η βία

⁵ Άλλοι υπολογισμοί, εκ μέρους των Παλαιστινίων, ανεβάζουν τόν αριθμό αυτό σε 4.500.000 ή και 5.000.000.

⁶ Έφ. Η Αύγή, 17.1.2001.

εκδίωξη των Παλαιστινίων από τους Έβραίους κατά τό 1948-1949, τό λέμε για πολλοστή φορά, αληθεύει, τό δικαίωμα επιστροφής τους όμως σήμερα στο κράτος του Ισραήλ είναι έσφαλμένη πολιτική πρόταση. Έσφαλμένη, να εξηγούμαστε, για όποιον πιστεύει ότι ή λύση του προβλήματος και ή βιώσιμη ειρήνη προϋποθέτουν τήν αρχή «δύο έθνη, δύο κράτη». Η άρνηση επομένως εκ μέρους του Ισραήλ του δικαιώματος επιστροφής όλων των Παλαιστινίων προσφύγων είναι πολιτικά όρθή, γιατί υπερασπίζεται, εκ των πραγμάτων, τήν παραπάνω αρχή, και άς μήν είναι αυτή ή πρόθεσή του. Και ένα τελευταίο ερώτημα: όσοι θεωρούν ότι τό έν λόγω δικαίωμα είναι όρθό από ήθική άποψη, όφείλουν πράγματι να αναρωτηθούν πόσο ήθικό είναι όντως, αν συνεπάγεται νέο κύκλο βίας και τήν εκμηδένιση, τελικά, του Ισραήλ.

[28 Ιανουαρίου 2001]

Ύστερόγραφο (Αύγουστος 2007)

Ο σημερινός αναγνώστης του άνωτέρω κειμένου θά μπορούσε δικαιολογημένα να σχηματίσει τήν έντύπωση ότι υποστηρίζεται σε αυτό πως τό Ισραήλ δεν όφείλει τελικά τίποτε για τό έγκλημα πού διέπραξε. Διόλου δεν ήταν και δεν είναι αυτή ή άποψή μας. Τό Ισραήλ όφείλει, όφείλει πολλά και πρωτίστως όφείλει να αναγνωρίσει τήν άδικία πού έκανε και να ζητήσει συγγνώμη από τόν παλαιστινιακό λαό. Δεν ήθικολογώ, μιλάω πολιτικά. Τό γεγονός αυτό, αν γινόταν, θά είχε τεράστια πολιτική σημασία για ένα λαό πού θεωρεί ότι έχει

πάντα τό δίκιο μέ τό μέρος του, ὅτι ἀδικήθηκε ἀλλά δέν ἀδίκησε, ὅτι διώχθηκε ἀλλά δέν δίωξε, ὅτι φονεύτηκε ἀλλά δέν φόνευσε. Ἡ παραδοχή αὐτή ἐκ μέρους τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ ἀποτελεῖ ὄρο *sine qua non* γιά τήν εἰρήνη καί τή συμφιλίωση μέ τούς Παλαιστίνιους. Πῶς νά συμφιλιωθεῖς καί νά εἰρηνεύσεις μέ κάποιον, ὅταν δέν ἀναγνωρίζεις τό κακό πού τοῦ ἔκανες;

Τό Ἰσραήλ, λοιπόν, στήν Τάμπα (18-23 Ἰανουαρίου 2001) ὑπέβαλε —πολύ ἀργά, φεῦ!— ἕνα ἐμπιστευτικό ἔγγραφο, μέ τό ὅποιο, ἀφενός, ἀναγνώριζε, γιά πρώτη φορά, τήν εὐθύνη του γιά τήν προσφυγιά ἑκατοντάδων χιλιάδων Παλαιστίνιων καί ἐξέφρασε τή θλίψη του γιά τήν τραγωδία τους, καί, ἀφετέρου, δεχόταν νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπιθυμία ἐπιστροφῆς τῶν προσφύγων, «μέ ἕναν τρόπο συμβατό πρός τήν ὑπαρξη τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ, πατρίδας τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ, καί μέ τή δημιουργία τοῦ κράτους τῆς Παλαιστίνης, πατρίδας τοῦ παλαιστινιακοῦ λαοῦ». (Τό πλήρες κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στόν *Monde diplomatique*, Σεπτέμβριος 2001.)

Δέν μποροῦσε δηλαδή, κατά κανένα τρόπο, νά δεχτεῖ τό Ἰσραήλ —καί ποῖό ἄλλο κράτος θά μποροῦσε;— τήν κατά γράμμα ἐφαρμογή τῆς ἀπόφασης 194 τῆς Γενικῆς Συνέλευσης τοῦ ΟΗΕ γιά τήν ἐπιστροφή τῶν Παλαιστίνιων προσφύγων ἐντός τῶν συνόρων του οὔτε καί ἄλλου εἴδους προτάσεις πού σύμφωνα μέ πληροφορίες —δέν ὑπάρχουν, ὡς γνωστόν, ἐπίσημα πρακτικά— ὑποβλήθηκαν κατά τίς διαπραγματεύσεις, ὅπως, αἰφνης, τό νά ἐπιστρέψουν 1.500.000 πρόσφυγες, μέ ρυθμό 150.000 κάθε χρόνο. Αὐτό πού τό Ἰσραήλ θεωροῦσε

συμβατό μέ τήν κρατική ὑπόστασή του ἦταν νά δεχτεῖ, ὅπως καί δέχτηκε τελικά, μερικές δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες στά σύνορά του, γιά ἀνθρωπιστικούς λόγους καί γιά τήν ὀλοκλήρωση οἰκογενειῶν, καί νά ἀναλάβει, ἀφετέρου, τίς οικονομικές εὐθύνες του ἔναντι τῶν προσφύγων. Εἶναι ἀλήθεια, ἀπό τήν ἄλλη, ὅτι καί οἱ Παλαιστίνιοι διαπραγματευτές ἀντιλαμβάνονταν ὅτι μιά κατά γράμμα ἐφαρμογή τῆς ἀπόφασης 194 τοῦ ΟΗΕ ἦταν οὐσιαστικά ἀδύνατη, ἀλλά ἡ πίεση τῶν προσφύγων ἦταν τόση πού τούς ἐμπόδιζε νά τό παραδεχτοῦν. Οἱ διαπραγματεύσεις ἄλλωστε εἶναι μιά δοσοληψία, στήν ὁποία προσπαθεῖς νά πάρεις ὅσο γίνεται περισσότερα καί νά δώσεις ὅσο γίνεται λιγότερα. Πάντως, πρός τό τέλος τῶν διαπραγματεύσεων καί τῆς παλαιστινιακῆς πλευρᾶς ἡ ἀπολυτότητα ἐπί τοῦ προκειμένου εἶχε μετριασθεῖ.¹

Στίς 28 Ἰανουαρίου 2001, τήν ἡμέρα πού δημο-

¹ Γιά μιά ἐμπεριστατωμένη καί σύνθετη υπεράσπιση τῆς ἄλλης ἀποψης, ὑπέρ δηλαδή τοῦ δικαιώματος ἐπιστροφῆς τῶν Παλαιστίνιων προσφύγων, βλ. τά συλλογικά ἔργα: α) *Palestinian Refugees. The Right of Return*, ἐπιμ. Naseer Aruri, Pluto, Λονδίνο 2001 —μεταξύ τῶν συγγραφέων τοῦ τόμου καί ὁ Ἰσραηλινός νέος ἱστορικός Ἰβαν Πάππε— καί β) *Le droit au retour. Le problème de réfugiés palestiniens*, ἐπιμ. Farouk Mardam-Bey καί Elias Sanbar, Sindbad/Actes sud, Ἀρλ 2002.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ πάντως νά σημειώσουμε ὅτι ὅσα ὑποστηρίζει ὁ συνεπιμελητής τοῦ δεύτερου τόμου, διευθυντής τῆς *Revue d'Études Palestiniennes* Ἐλίας Σανμπάρ («Le droit au retour est-il négociable?», σ. 375-397), δέν ἀπέχουν τελικά, παρά τή διαφορά τόνου καί ὀπτικῆς, ἀπό ὅσα ὑποστηρίζουμε καί ἐμεῖς. Οἱ διακρίσεις του μεταξύ πατρίδας καί κράτους καί, κυρίως, μεταξύ ἀναγνώρισης καί ἐφαρμογῆς τοῦ δικαιώματος στήν ἐπιστροφή, οἱ ὁποῖες μᾶς βρίσκουν ἀπολύτως συμφωνούς, ὁδηγοῦν, κατά τή γνώμη μας, στήν πολιτική ἀποψη πού διατυπώσαμε.

σιευόταν τό κείμενό μου στην *Κυριακάτικη Αύγή*, ὁ Γιάσερ 'Αραφάτ καί ὁ Σιμόν Πέρες συναντιοῦνται στό Νταβός τῆς Ἑλβετίας, ὅπου συμμετέχουν σέ Διεθνές Οἰκονομικό Φόρουμ. Ἐκεῖ ὁ 'Αραφάτ ἐκφωνεῖ ἕναν ἐξαιρετικά σφοδρό λόγο ἐναντίον τοῦ Ἰσραήλ καί ταυτίζει τόν Μπάρακ μέ τόν Νετανιάχου. Λίγες μέρες ἀργότερα, στίς 6 Φεβρουαρίου 2001, ὁ 'Αριέλ Σαρὸν κερδίζει τίς ἐκλογές μέ τό συντριπτικό ποσοστό 62,39% ἐναντι 37,6% τοῦ Μπάρακ.

Οἱ διαπραγματεύσεις τοῦ Κάμπ Ντέιβιντ καί τῆς Τάμπας δέν κατέληξαν σέ συμφωνία, ἡ ὁποία αὐτή τή φορά εἶχε φτάσει, φαίνεται, τόσο κοντά στην πραγματοποίησή της ὅσο ποτέ ἄλλοτε. Τό Κάμπ Ντέιβιντ ἀπέτυχε, οἱ συγκεκριμένες ὅμως προτάσεις πού ὑποβλήθηκαν καί ὅσα ἐν γένει συζητήθηκαν ἐκεῖ δέν χάνονται, καί ὅταν ξαναρχίσει ἡ διαπραγματεύση, γιατί δέν μπορεῖ παρά νά ξαναρχίσει, δέν θά ξεκινήσει ἀπό τό μηδέν.² Καί τό Ὁσλο ἀπέτυχε, ἀλλά ποιός μπορεῖ ἔκτοτε νά ἀναζητήσῃ λύση τῆς ἰσραηλινοπαλαιστινιακῆς διαμάχης ἔξω ἀπό τήν προοπτική τῆς ἀρχῆς «δύο ἔθνη, δύο κράτη»;

² Γιά μιά ἀκριβοδίκαιη στάθμιση τῶν αἰτίων πού ὀδήγησαν τίς διαπραγματεύσεις τοῦ Κάμπ Ντέιβιντ σέ ἀποτυχία, βλ. τό ἐξαιρετικό ἄρθρο τῶν Robert Malley καί Hussein Agha, «Camp David: The Tragedy of Egos», περ. *New York Review of Books*, 9 Αὐγούστου 2001. Ὁ Ρόμπερτ Μάλλεϋ ἦταν εἰδικός σύμβουλος τοῦ Κλίντον γιά τά ἀραβοῖσραηλινά θέματα καί συμμετεῖχε στή συνάντηση κορυφῆς τοῦ Κάμπ Ντέιβιντ ὡς μέλος τῆς ἀμερικανικῆς peace team. Βλ. ἐπίσης τό βιβλίό τοῦ Γάλλου δημοσιογράφου τῆς *France 2* Charles Enderlin, *Μεσανατολικό 1995-2002*, μτφρ. Βίκυ Ἰακώβου, ἐπιμέλεια-ἐπίμετρο Σωτήρης Ντάλης, *Scripta*, Ἀθήνα 2003.

Τά δύο κείμενα πού ἀναδημοσιεύονται ἐδῶ, τό ἕνα γιά τήν Ἱερουσαλήμ καί τό ἄλλο γιά τήν ἐπιστροφή τῶν προσφύγων, γράφτηκαν τόν Ἰανουάριο τοῦ 2001, σέ μιά κρίσιμη καμπή τῶν εἰρηνευτικῶν διαπραγματεύσεων τοῦ Κάμπ Ντέιβιντ II, ὅταν ὅλα ἔδειχναν πώς ὀδεύαμε πρὸς ὀριστική ἀποτυχία, ἐνῶ ταυτόχρονα, παρά τή δυσοίωνα προοπτική ἢ ἴσως ἐξαιτίας τῆς, καταβάλλονταν οἱ τελευταῖες δραματικές καί τολμηρότερες προσπάθειες γιά τήν ἐπίτευξη συμφωνίας. Τά κείμενα αὐτά γράφτηκαν μέ τήν πρόθεση νά συμβάλουν στή σχετική συζήτηση στην Ἑλλάδα, πού χαρακτηρίζεται πάντα ἀπό φιλοπαλαιστινιακή μονομέρεια. Σκόπευα τότε νά γράψω ἕνα ἀκόμη κείμενο, γιά τό τρίτο κρίσιμο ζήτημα τῆς ἰσραηλινοπαλαιστινιακῆς διαμάχης, γιά τά σύνορα δηλαδή τῶν δύο κρατῶν. Ὑστερα ὅμως ἀπό τήν ὀριστική ἀποτυχία τῶν διαπραγματεύσεων, ἕνα τέτοιο κείμενο ἦταν ἀπελπιστικά μάταιο. Σημειῶνω παρακάτω, πρὸς κάλυψη τοῦ κενοῦ, ἐντελῶς τηλεγραφικά, χωρίς ἐπιχειρηματολόγηση, τή θέση πού θά διατύπωνα τότε, καί ἐξακολουθῶ, ἐννοεῖται, νά πρεσβεύω καί τώρα.

Τά σύνορα τῶν δύο κρατῶν δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλα ἀπό τήν πράσινη γραμμὴ τοῦ 1949, τά σύνορα δηλαδή πού εἶχε τό Ἰσραήλ μέχρι τόν πόλεμο τοῦ 1967. Κάθε διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση, ἰδίως ἐκεῖνες περί ἀπαράγραπτων ἱστορικῶν δικαιωμάτων πού ἔρχονται ἀπό τά βάθη τῶν αἰώνων, σημαίνει ἀπλούστατα

δαιώνιση τοῦ πολέμου. Τά σύνορα ὄλων τῶν χωρῶν εἶναι πολιτικά σύνορα, ἀποτέλεσμα τίς περισσότερες φορές πολέμων, καί ἀποσκοποῦν στόν ὀριστικό τερματισμό τους καί στήν κρατική ἀσφάλεια. Αὐτά τά σύνορα πρέπει νά ἀποδεχτοῦν καί οἱ δύο πλευρές, μέ τίς ἀναγκαῖες ἀναπροσαρμογές, ἐπί τῆ βάσει τῆς ἀνταλλαγῆς, ὅσο ὀδυνηρό καί ἄν εἶναι γιά πολλούς Ἰσραηλινούς καί Παλαιστινίους. Καί στό ζήτημα αὐτό, τό Κάμπ Ντέιβιντ II-Τάμπα προχώρησε ἀρκετά πρός τή σωστή κατεύθυνση.

Ἰσραηλινή ἐπίθεση αὐτοκτονίας

ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ αὐτοκτονίας τῶν Παλαιστινίων —φρικτές πράξεις τίς ὅποιες, ὅσο καί ἄν ὀφείλουμε νά ἐρμηνεύσουμε, πρέπει ἀπερίφραστα νά καταδικάζουμε, χωρίς «ναί μέν, ἀλλά»— αὐτές τίς μέρες βρίσκεται σέ πλήρη ἐξέλιξη μιά ἄλλη, μείζονος σημασίας, αὐτοκτονική ἐπίθεση: ἡ εἰσβολή τοῦ Ἰσραηλινοῦ στρατοῦ σέ πόλεις τῆς ζώνης Α, σέ ἐδάφη δηλαδή πλήρους παλαιστινιακῆς κυριαρχίας, ἄν διατηρεῖ ἀκόμη κάποια σημασία ἢ διάκριση αὐτή τῶν τριῶν ζωνῶν. Γιά τήν ἱστορία, πάντως, ἄς θυμίσουμε ὅτι, βάσει τῆς ἐνδιάμεσης συμφωνίας (28 Σεπτεμβρίου 1999), ἡ ζώνη Α ἀντιπροσώπευε μόλις τό 3% τῶν ἐδαφῶν τῆς Δυτικῆς Ὀχθῆς, ποσοστό πού προϊόντος τοῦ χρόνου αὐξήθηκε λίγο ἀκόμη, μέ τίς συμφωνημένες διαδοχικές ἀποσύρσεις τῶν Ἰσραηλινῶν στρατευμάτων, παρ' ὅλες τίς καθυστερήσεις καί παλινωδίες τοῦ Ἰσραήλ.

Τό 'Ισραήλ νικάει στόν πόλεμο πού διεξάγεται από τις 29 Μαρτίου 2002, γιατί είναι στρατιωτικά ισχυρότερο, ή νίκη του όμως αυτή ανήκει σε εκείνες τις νίκες πού μετατρέπονται τελικά σε ήττες. Τό τυφλό πολεμικό μένος τής κυβέρνησης Σαρόν έναντι των Παλαιστινίων οδηγεί τή χώρα αυτή, άργά ή γρήγορα, στην αυτοκτονία. 'Απομονώνει τό 'Ισραήλ από όλο τόν κόσμο, τό στερεϊ από κάθε διεθνές στήριγμα, διασπαθίζει τήν ήθική και πνευματική περιουσία του έβραϊσμοϋ, αναζωπυρώνει τόν άπανταχοϋ τής γής αντισημιτισμό (ο όποϊος δέν θέλει δά και πολύ, προκειμένου νά αναζωπυρωθει), στρατιωτικοποιεί τήν ισραηλινή κοινωνία και τή συσπειρώνει φοβικά γύρω από υπερεθνικιστικά γεράκια, υποσχάπτει τήν ισραηλινή δημοκρατία και, βεβαίως, ένισχύει τούς φονταμενταλιστές τής Χαμάς.

'Ακέραιη εϋθύνη γι' αυτήν τήν αυτοκτονική επίθεση φέρεi και τό 'Εργατικό Κόμμα, τό όποϊο μετέχει στην κυβέρνηση έθνικης ένότητας του Σαρόν, στερώντας μέ αυτόν τόν τρόπο τήν πολιτική ζωή του 'Ισραήλ από τή δυνατότητα ύπαρξης αντιπολιτευτικού πόλου. Βαριά είναι βεβαίως και ή εϋθύνη του 'Αραφάτ, λόγω τής άρνησής του νά υπογράψει τελικά τό ειρηνευτικό σχέδιο Κάμπ Ντέιβιντ II και ιδίως τήν άμερικανική πρόταση τής 23ης Δεκεμβρίου 2000, πού ικανοποιούσε σε μέγιστο βαθμό τις παλαιστινιακές θέσεις.

Τό 'Ισραήλ κάνει ό,τι κάνει στηριζόμενο αποκλειστικά και μόνο στις ΗΠΑ. Τά γεωστρατηγικά συμφέροντα όμως τής 'Αμερικής, μετά τό τέλος του διπολι-

σμοϋ, δέν τήν οδηγούν, όπως στό παρελθόν, νά ταυτίζεται, κατά τρόπο μόνιμο και άπαρασάλευτο, μέ τό 'Ισραήλ. *Αν σήμερα, επί παραδείγματι, ή 'Αμερική είχε λάβει τήν απόφαση νά επιτεθει στο 'Ιράκ, τότε είναι βέβαιο πως δέν θά στήριζε τό 'Ισραήλ, γιατί αυτή τήν επίθεση δέν θά μπορούσε νά τήν πραγματοποιήσει μέ όλο τόν άραβομουσουλμανικό κόσμο ξαναμμένο έναντιόν της.¹

Είναι δυνατόν, όμως, τό 'Ισραήλ νά ζήσει μέσα σε έναν ώκεανό άραβικοϋ μίσους, χωρίς διεθνή στηρίγματα, μόνο πάνω στον πλανήτη; *Ας μιλήσουμε απλά: άν ή σημερινή «πολιτική» συνεχιστεί, τό 'Ισραήλ θά φάει τελικά τό κεφάλι του. 'Ο χρόνος —και δέν μιλάμε για μήνες ή για χρόνια— μετράει εις βάρος του.

'Η λύση ύπάρχει και είναι μία και μόνη: τά δύο χωριστά κράτη στη βάση των συμφωνιών του Κάμπ Ντέιβιντ II. Τίμια όμως και ξεκάθαρα, χωρίς δηλαδή από τή μία νά συζητάμε για ειρήνη και, από τήν άλλη, τό 'Ισραήλ νά δημιουργεί νέους έποικισμούς. Τήν ασφάλεια του 'Ισραήλ δέν τήν έγγυώνται οι έποικισμοί. Τήν ασφάλεια του 'Ισραήλ μπορεί νά τήν έγγυηθει μόνο ή ίδρυση παλαιστινιακοϋ κράτους, γιατί μόνο ένα συγκροτημένο και δημοκρατικό κράτος μπορεί νά έξουδετερώσει τήν παλαιστινιακή τρομοκρατία.

'Η μεγαλύτερη ύπηρεσία πού μπορούν νά προσφέρουν στο 'Ισραήλ οι 'Ισραηλινοί πολίτες και οι 'Εβραϊοί της Εϋρώπης και τής 'Αμερικής είναι ή θαρραλέα και

¹ ['Η υπόθεση, ως γνωστόν, δέν επιβεβαιώθηκε.]

απόλυτη καταδίκη του σαρονισμού. Νά καταδικάσουν δηλαδή τήν άποψή του για τούς έποικισμούς («όπου βρίσκεται ένας έποικισμός εκεί βρίσκεται τό 'Ισραήλ») καί, κυρίως, τήν παρανοϊκή ιδέα ότι ο πόλεμος του 1948 δέν έχει τελειώσει. Ο σαρονισμός δέν έγγυάται τήν ασφάλεια του 'Ισραήλ —ή χώρα αυτή είχε νά θρηνήσει τόσους νεκρούς από τήν έποχή του πολέμου τής 'Ανεξαρτησίας— αλλά οδηγεί μαθηματικά στην αυτοκτονία του.

Τό ίδιο οφείλουμε νά κάνουμε καί όλοι οι άλλοι, κυρίως όσοι θεωρούμε τήν ίδρυση του κράτους του 'Ισραήλ γεγονός ύψιστης πολιτικῆς καί ήθικῆς σημασίας.

[14 'Απριλίου 2002]